

К. Поліщук

Серед могил і руїн

45889

062

Клим Поліщук.

СЕРЕД МОБИ І
РУЙН.

НАРИСИ Й ОПОВІДАННЯ

КНІВ, 1918 РАКУ.

Накладом Видавництва „СЕРП І МОЛОТ“.

В КИЇВІ

Хрещатик 25, Пасаж № 29

ОДКРИТА

КНИГАРНЯ

„СЕРП І МОЛОТ“.

В КНИГАРНІ Є

ВЕЛИКИЙ ВИБІР

УКРАЇНСЬКИХ КНИЖОК,

СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ,

ГАЛИЦЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВИДАНЬ,

КНИЖОК НА НІМЕЦЬКІЙ,

ПОЛЬСЬКІЙ І ДРУГИХ

МОВАХ.

06

10

I 3

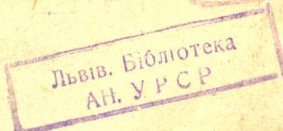
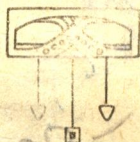
КЛИМ ПОЛІЩУК.

СЕРЕД МОГИЛ і РУїн.

45889

(НАРИСИ і ОПОВІДАННЯ).

*Видання
1954*

КИЇВ 1918 р.

Накладом Видавництва „СЕРП і МОЛОТ“.

(Київ, Хрещатик 25, Пасаж 29).

8 (с) У "1917" - 3
Ш5(2-Уа)5-644

1¹⁰ крб. —
1
54862

ДРУКАРНЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА.

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ ~~57862~~

~~2526.~~

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 5873

I. В нетрах Латвії.

... Шумлять старі латишські бори, зелені сосни гомонять... Серед багнищ блукають озвірілі люде, напружено вдивляються в туманну білу млу червневої ночі і стомлено шепчуть прокляття... Холодний балтійський вітер захлипаючись скиглить серед могил та хрестів, і здіймаючи свої могутні крила над лісами і болотами, озерами та мизами, трубить в свої бойові сурми, дмухає на червоне світло спалахуючих ракет і в гарматній сварці розсипається нудним скиглінням. Небо, сіре і важке, вкрите пошматованими хмарами, крізь які проглядає жовто-зеленовате чоло очманілого од всесвітнього горя, одвічного місяця. Таких ночей не буває на Україні; там навіть кращі бувають осінні ночі на волинському Поліссі, як тут червневі. Там сосни гудуть урочисто й поважно, а вітер співає щось сумне і рідне, як думи кобзарські...

Скільки тут пролито крові, насипано могил, наставлено хрестів! — Страшно дивитися, а ще страшнійше думати про це. Кажуть, що люде призвичаюються,—не знаю. Я, власне, сказав-би, як хто, а я три роки, майже, майже лишаюся тим самим, що й був. Ні, навіть й не тим, зараз я вже

не можу дивитися на довгі транспорти свіже-скалічених людей, не можу стриматися від стрілу гармат і, коли зачую далеко джеркотання в небі летючого знарядю, я камінем падаю до долу і щільно притискаюся до землі, неначе в цій брудній землі весь захист мій і вся надія моя. Серед могил прохожу з низько схиленою головою і боюся читати оті „братські“ надписи, що розказують безграмотною мовою про-те, як, коли й де, скільки саме полягло їх...

Пригадую позиції за Кеммерном від Тукумом, як одної ночі, під час скаженої стрілянини з гармат, коли над головою раз у раз, голосно джеркочучи в повітрі, з шумом пролітали німецькі „чамайдани“ і лопалися шрапнелі, я мовчки сидів в землянці і слухав ридання скрипки, яке виливалося з під лучка і пальців закинутого сюди молодого музиканта, який майже ніколи не розлучався з своєю скрипкою. Він грав отой самий „трафаретний“ вальс „Осіnnий сон“, а мені здавалося, що я чую якусь не земну, а небесну музику. Скрипка плакала і тяжко скаржилася... А ніч була така страшна і чудна. Навдookоло постлалися хвилясті білі тумани, а в горі, між кучерявими сонними хмарами, блукав затуманений місяць. Була остання доба літа і в повітрі почувався подих смерті. Перед світом нам прийшлося відступати і, коли ми у двох з музикантом побігли через широку галяву, він лишився на тій галяві на завше... Шрапнель, що розірвалась над його головою, поклала його на місті і потрощила на маленькі кусники його скрипку. Повалене дерево кремезним корінням ста-

ло для мене чудом спасіння і я врятувався під ним. Відтоді почуваю себе під керунком всемогучої руки і мовчки дивлюся на окружаючу мене сваволлю і злобу. Зрозумів жах смерти найменшим атомом своєї істоти. Не знаю, як почувають себе інші люди, як реагують на це все отсі байдужі земляки, які серед трупів убитих своїх товаришів спокійненько обідають собі з зашмарованих казанів, або вивертать окровавлені кешені убитих товаришів і нишпорять руками, шукаючи грошей. Не можу зрозуміти цієї страшної жадоби до грошей і хліба, за якою блідне такий могутній інстинкт, як інстинкт самоохорони. О, скільки то ще згине їх, коли в нас буде хліб і гроші! Ось він, як живий стоїть передомною здоровий, плечистий, червоно-лиций санітар Берзерхий, що важко зітхаючи, щиро просить Бога: „Допоможи мені, милостивий Боже, ще хоч два-три бої таких щасливих пережити, як це був один, то, може яку небудь копійчину й до дому діткам принесу“. Коли я йому сказав про злочинність такої „молитви“, то він подивився на мене, як на божевільного... В слідуючім бою закололи свої-ж земляки, бо надійшли на нього в той час, як він добивав дручком від носилок своєї-ж роти чоловіка, в якого очистив ранійш всі кешені. Чи може бути порівняння цього санітара з отим музикантом?... Я думаю, що порівняння тут може бути тільки те, що обидва згинули на полях смерти, на війні. Бачив людей й інших, які безумно кидались вперед і різали того, хто стрівався на його дорозі, вони в той час незадумуючись, зарізали-б матір і батька, або самі згинули-б в своїм безумстві.

Таких людей, за їх уміння тратити самовладу і за їх здатність різати, тут називають „героями“. Але життя таких людей, будь воно тисячу разів „героїчним“, мені зовсім не подобається, здається чимсь незрозумілим, образливим.

Досить тільки одну годину прислухатися до тих балачок, що провадять „земляки“, як відчуєш весь жах сучасного життя. Ось вони заговорили про мир і з легким серцем перейшли на шаровари та чечевицю, далі розмова йде про цингу, але вона зараз-же вривається, бо хтось почав щось розказувати про женщин. Тут їх очі засвітилися хижими і лютими вогниками, а із уст їх з густою піною повзуть цинічні, похабливі казки, слухаючи яких, стає соромно і важко, щось гидке і противне наповнює груди і така лють охоплює всю істоту.

На другий день бачиш одного з цих земляків, як він ячить весь в крові з тяжко простріленою ногою або рукою, чуєш його стогін і брудну лайку, до неможливого стає боляче і тяжко за їх. Поранений він злобствує проти усіх і вся і, навіть лає того, хто старається подати йому поміч. В шпиталі цей земляк кричить, щоб його перев'язувала сестра, а не фельшер. А коли та його перев'язує, він спочатку стогне, потім уважно розглядає її б'юст, вимірує очами її клуби, і, часто, замість подяки, скаже щось таке ідіотсько-цинічне, від чого та червоніє і поневолі мусить відступитися. А землячок їй в слід озлоблено сичить: „А!... так вам офіцерики подавай, а наш брат непотрібний!“ А потім, вже видужуючи кумпанія земляків в тіснім колі за „очком“, розмовляючи по між собою, скла-

дають фантастичні казки про сестер і розвозять їх скрізь і всюди розповсюджують, як правду. Чимало траплялося бачити ганебних картин земляцького нахабства, чимало чув я безглуздих казок на фронті.

Зараз, по умовинам сучасного життя, фізіономія „земляка“ в де чому змінилася і нагадує лице товариша. Вся література кадетів, меньшевиків та большевиків дала змогу збільшити земляцький лексикон бодай на три десятки незрозумілих слів. Так і сиплються: „ліворуція“, „кофендреція“, „абсалютна“, „плебицитія“, „фактичаскі“, „пунтально“, „присціпально“, „регеліозно“ і т. и. Та, на жаль, це мало змінило земляцький духовний склад і нинішній товариш в масі лишається тим-же земляком.

Погаласувавши трохи на митінгах в перші дні революції, всі товариші визнали за мною „ораторський талан“ і надавали мені цілий ряд всяких уповноважень, що й годі було те все виконати. Зараз про мене не всі доброї думки, а є такі що й „проватором“ називають, позаяк я провинився тим, що заклав в своїм полку першу на всю армію українську раду, про що хтось сказав їм, що це „шовінізм“. Товаришам-москвинам це не дуже то припало до сподоби, бо мовляв: „Так скоро й всю Росію рознесуть“. Наші-ж земляки теж захопившись своїм відродженням, нахвалялися на „кацапів“ і цим тільки загострювали між-товариські відносини. Спасенне „очко“ і тут відігравало значну роль, позаяк воно утворювало ту плятформу,

на якій цілком погоджувались ворогуючі табори,— однакові.

Шумлять сосни і гуде вітер в димарі. В хаті, —давно покинутій господарями,—помістилися комітетчики. Я, як один з комітетчиків, зараз залишений ними, самотою сидів в хаті. На столі стояв саморобний каганець і немилосердно чадів на всю хату, а товариші - комітетчики розійшлися десь по латишках, які тут працюють над вимощуванням доріг і живуть на салдацьких пайках в старих землянках. Теж дожилися люде. Росте і шириться скрізь розпуста, велика сила поганих хвороб з'явилось, що й воля нічого непомагає... Що вже „комітетчики“, найкращі люде в полку, а й ті нестрималися...

На столі лежить мій нескінчений лист; не знаю що писати тій особі, якої й разу не приходилося бачити? Але-ж я від неї через кожних три дні отримую блакитні листочки її почувань ніжних. Якась провінціалка панна поетка, сентиментальна натура але,—судячи по де-яких деталях листів,—запевне, що ще читає міліон снів і гадає судьбу свою по календарю Брюса... Тут смерть і смуток, тут шириться очевидна розпуста, а я сиджу і пишу якісь сентиментальні листи... Через що я їх мушу писати?... Стало чогось сумно-сумно і я порвав нескінченного листа і взявши добрий пакунок всяких „изв'єстій“, став розпалювати в печі. Задумав заварити чаю, щоб не так сутужно сиділося.

Сидів собі біля печі і, слухаючи шуму бурі за вікном, стежив за чайником. В той час за вікном почувся якийсь сміх, а потім хтось заспівав щось

таке сумне і костьольне. Спів цей нагадав мені своєю мельодією той спів, що я чув колись біля Остроленки на ломжинським шляху, де гнані козаками польські селяне прощалися з своїми „wioska'ми“ і обграбовані мусили йти з рідних осель кудись, в світ за очі. Спочатку, почувши за вікном спів, я думав, що то мені так здалося, що мої нерви пошарпані щоденним ревом гармат, почали мені зраджувати. Але, скоро я взявся за клямку, як двері самі відчинилися і у хату ввійшла якась чудна жінка. Розхрістана, простоволоса, якось ніяково і чудно всміхаючись, вона довго дивилася на мене і накінець промовила: „лабвакор“¹⁾ Сказавши одне слово, вона голосно засміялася і знов затигнула своєї „костьольної“ ... Співаючи пісню, вона пильно і неморгаючи дивилася на мене своїм страшним, чорним, страдницьким поглядом. Я сидів і слухаючи ці жалібні згуки незрозумілої мені пісні, відчував щось страшне в цій жінці, що волосся на голові стало щетиною. А вона все співала і співала... Я пробував її заспокоїти і, показуючи рукою на стілець, просив її сісти, але вона тільки зупинила на мені свій погляд і співала далі. Мене почало чогось тошнити і я неміг більше всидіти в хаті. Я встав і хотів вийти на двір, і, вже, коли я повернувся до дверей, з-заду за шию обвилася дві довгих кістлявих руки і велечезною силою потягли мене назад. Коли я думав відкинути їх з своїх плечей, то вона сама покинула мене і сміючись побігла в куток. Повернувшись до неї, я старався

¹⁾ Лабвакор—Добрий вечір.

розпитатися в неї, хто вона і звідки, що робить тут біля позицій і куди йде. Вона була тепер цілком спокійна, щось говорила на своїй мові, якої я неміг зрозуміти, а потім вийняла з-за пазухи складену в четверо восьмушку аркуша писчого паперу і простягла мені. Я взяв папірця, розгорнув його і прочитав написане пишучою машинкою слідує: „Удостоверение дано сіе свободной гражданкѣ Эммѣ Яковлевнѣ Тивумнѣкъ, усадьбы Наудіетъ, Брандтской волости, Вольмарскаго уѣзда, Лифляндск. губ., въ томъ, что она, разыскивая своего сына солдата, попутно можетъ участвовать на всѣхъ солдатскихъ балахъ и гуляньяхъ вродѣ полковой дамы и т. п. Кромѣ того, ей разрѣшается безпрепятственно пользоваться всѣми пастбищами расположенными въ районѣ Икскюля; что подписью и приложеніемъ печати комитета Безыменнаго полка удостоверяется“.

Прочитавши цього „пашпорта“ за нерозбірливими підписами „предсѣдателя“ і „секретаря“ невідомого безіменного комітету, мені стало зрозуміло, що ця жінщина „була не при собі“, але-ж хто був „при собі“, що смів дати хорій людині сього ганебного і цинічного пашпорта? Як він смів знущатися над людиною, яка так тяжко окарана життям?.. Нечесно і дико це було з боку автора цього пашпорту, але це, як видно, багатьом подобалося позаяк на пашпорті були зроблені ріжні надписи про те, де саме „гуляла“, кому „предъявляла“ і були поставлені дати. Мені стало так жаль її і я нехотів повертати її цього ганебного „пашпорту“, але, коли я показав їй вид що, хочу його

сховати до своєї кешені, як вона так запротестувала руками і ногами, так несамовито закричала, що я мусів віддати його назад. Ховаючи за пазуху свого пашпорта, скоса позираючи на мене, вона знов затягнула своєї печальної пісні...

Коли я хотів її нагодувати, то вона кинула на землю хліб і масло і вмить розридалася. Ридючи, тяжко билася головою об стіну і так страшно кричала, що аж червоне світло каганця дріжало, як перелякане. Заспокоїти її небуло ніякої змоги. Я взяв кашкета і загасивши каганця, вийшов на двір, щоб хоч трохи вільнійше зітхнути грудьми, та опам'ятатися.

На дворі вже світало. Вітер помалу втихомирювався і на сході зачервонілося небо. В горі згасали зорі і де-не-де сунулися важкі клапті хмар, подібні собою на розкидане каміння. Там, десь на позиціях дрібно-дрібно, як швальна машинка, строчив кулемет, а в небі з голосним джеркотанням вилетів перший розвідочний німецький літак. Я сидів на обрубку дерева, дивився на окружаючу картину обридлих лісів та багнищ і мені так зробилося важко і сумно... Божевільна в хаті перестала кричати і, запевно, заснула тихо. Почало сходити сонечко і стали злазитися, стомлені безсонною ніччю, мої комітетчики.

— Чого ви тут сидите, товаришу?—питалися мене.

— Там якась божевільна жінка,— відповідав я.

— Ну, так треба з хати втікати, чи що? Хіба не могли її вигнати к чортовій матері?

Гукаючи і галасуючи на всі голоси товариш-комітетчики крикливою юрбою втислися в хату.

— Е, та це-ж Ема! Лабріт,¹⁾ Ема!.. Що-ж це ти танцювати до нас прийшла, чи що?—гукали.

Женщина повільно встала і, чухаючись в довгих брудних косах, сміючись стала доставати з-за пазухи свого пашпорта. Товариші читали і весело реготалися. То один, то другий питалися по черзі:

— Ема, так ти на балях гуляєш?

— Я, я!—відповідала вона.

— І на пасовиськах пасешся?

— Я, я!..

— А як-же ти сина знайдеш свого?

— Я, я!—незмінно відповідала вона одним звуком, а далі, прибравши до рук спідницю, вигукуючи щось крикливе і пронизливо-остре, стала танцювати і приспівувати „атдодет делу“,²⁾ „атдодет делу“... Товариші сміялися аж до сліз, і, накінець, один з них, здоровенний „рієзанській“ паруб'яка товариш Агафонов схопився, як ошпарений і закричав: „Ну, довольно ужъ! Слыхали мы тето, а теперь пошла вонъ атцудова!“ Та сміялася. Коли я запротестував, він сплюнув на бік і глянувши не мене червоними сонними очима, нежданно прошепів: „Небось, ноченьку провель приятно-сь... Ну, а теперь я хочу спать, понятно тебѣ, али нѣтъ?..“ І тоді ще раз зирнув на мене хижим знищуючим поглядом, відчинив навстіж двері, схопив божевільну за карк і вишпурнув її за двері.

¹⁾ Лабріт—Добридень.

²⁾ Атдодет делу—віддайте сина.

Задоволений своєю роботою, всміхаючись сам до себе, він ліг на нари і закрившись „извѣстіями“, —щоб мухи не кусали,—став умисно хропти.

За одну ніч, в пустельній хаті з божевільною я багато передумав думок про становище людини, яка називається ненормальною і, думав також, чим від неї відрізняються люди, що сміють називати себе нормальними через те тільки, що вони можуть серед трупів наповняти свій шлунок, що вміють вивертати окровавлені кешені, гризтися, ненавидіти, фальшувати і реготатися... Зараз, проглядаючи сторінки свого маленького записника і читаючи похапливо і неуважно написані синім олівцем дрібненькі стрічки своїх переживань, я ще раз бачу перед собою безглуздопобожне лице санітара, що молився Богу за своє життя, а сам добивав других, чую жалібне ридання скрипки в землянці на Тукумських позиціях, бачу гуртки земляків над „очком“, чую сморід вогких землянок і оглядаю безмежні поля засновані колючими загородами і скопані окопами...

Пригадую, що божевільну Ему я бачив ще один раз, коли ми переходили з одної позиції на другу і йшли по новій Ікскульській дорозі, де є одно величезне кладовище з великими братськими могилами. По кладовищу, з могили на могилу жваво перестрибувала Ема і заклопотано лічила хрести. Тоді її звідти забрали ті латишки, що працю-

ють на дорозі. Ті ж самі латишки казали мені, що Ема зовсім не з Вольмарського повіту, а з Шлока. Шукає вона свого сина, якого убито на позиції ще в літку 1915 р., коли німці вперше наступали на Ригу...

Страшні картини війни і жахливі діла її, але ще страшніше те отупіння і безсердечність, що панує тут... Дивно, як камяніють людські серця.

Місто Псков,
26 жовтня 1917 р.

II. Страдницький шлях.

Літо. Спека і духота. Сонце горіло і палало, розпаливши все небо. Жовтовато-руді хмари порохнечи важко здіймалися в гору і повільно осідали на зелені верби над дорогою.

Наче прірва розкрила пащу свою і випустила їх на широку бруковану дорогу і вони йшли без кінця і краю всі сірі і всі однакові. Ряди за рядами, валка за валкою сунули вони, гойдаючи і хвилюючи над собою залізну щетину штиків. Слідом за ними сунули важкі гармати і під їх колесами стогнала земля і зойкало каміння. Страшно... Криваві потвори танцювали і реготалися в соняшнім мареві над галицькими полями...

Хтось, десь, щось кричав. Хтось на щось, комусь кидав квітки червоні і білі, але вони падали на дорогу і зараз-же були розтоптані важкими чобітьми.

Я йду серед їх сумний і пригнічений і такий сірий, як і всі, що йдуть поруч мене. Йду ногами, чужими неначе. Мої живі і прудкі ноги, якими я колись бігав в дитинстві по зеленій луці за білими метеликами, десь загублені мною; нема нічого. Знесилений тугою, страшно самотний, з тяжкою нудотою в серці бреду кудись. Куди?—Не знаю я. Голова в химернім чаду, а в ушах лунає щось як відгомін далеких дзвонів.

Ідемо від Золочева¹⁾, біля якого спочивали скілька днів. Маленьке і чепурне, чистеньке і затишне місто було для нас тихим закутком після громів і бур карпатських.

Коли йшли містом, співали: „Чубарики чубчики ломала“... За містом затихли і стали йти мовчки. Сопли і хрипіли, важко човгали ногами, брязьчали казанками, димили смердючою махоркою і, іноді, нехотяче лаялись собі, згадуючи свою маму.

Поруч мене, важко гупаючи ногами, важко міряє кроки взводний Чаленко, як його називали „ротний Голіаф“, особливі прикмети якого: гігантський зріст, чорно-жовтовате китайське лице і товста махорчана цигарка в зубах. Він утоми ніколи не знає, а через те йде собі і балакає: „Ну й дівчата тут славні! Такі розумні і ласкаві! Майже кожна вміє читати і писати. Ходиш отак дурним якимсь серед них, а до того ще й нежонатим. Щоб так міг, то женився б на якій небудь“.

Я йду мовчки, бо знаю добре настрій нашого Голіафа, хоч він і великий, але плакати буде як дитина, коли серце защемить. А зараз його серце щеміло, бо зачарували його карі очі галичанки. Отже, думаю я про себе, ти балакай, а я буду слухати.

І так сунулися валки за валками широкою і без кінця довгою дорогою...

Наш ротний „грішник Ханаанський“, борода-тий, рижий тамбовець—фельфебель, суворо насуливши брови, йшов з-заду і пильно стежив, щоб часами

¹⁾ Золочів—повітове місто Галичини.

„якої чорт не вдумал отстать“. В руках він во-
лік здоровенного кия, якого при першій нагоді
зараз-же пускав в „законное дѣйствие“.

Щось наче сниться, видиться, встає перед
очима давно минуле і миле... Зелена лука, білі
метелики, барвисті квіти, дівчата якісь, червоні ва-
гони, безліч вагонів червоних... Всюди черевоно, аж
темно... Кудись лечу, падаю і падаю без кінця...

Встаю мокрий весь; коли я падав в свою бе-
зодню, то Чаленко встиг мене своєчасно полити
водою і тим вернути до спільної подорожі широкою
довгою дорогою.

І який дурень вдумав долю?!—Безглуздо ві-
рити, що вона є!... Не думаю, щоб їй були до
сподоби наші сірі валки стомлених і знесилених
людей!...

Чується команда: „Ложись!“

Звертаємо з дороги і падаєм важким камін-
ням. Лежиш так тихо і непорушно, і хотів би так
лежати довго-довго, щоб згасло сонце, зорі, прий-
шла чорна ніч і настала-б мовчазна тьма без пі-
сень і згуків, без болів, снів і зітхань. Хочеться, щоб
не було нічого, нічого, нічого...

Чаленко шукає когось між земляками. Загор-
туючи нову цигарку, він говорить: „Шкода хлопця,
як десь сам остався. Як нарветься, „грішник хана-
анський“ ще прибе, сякий-такий...“ Мова йде
про молодого жовніра, якого сюди недавно-що
„пригнали“ з новими доповненнями. Гриця, як
звали жовнірика,—любила вся рота; був він такий
милий, жартовливий, веселий співака і музика, та
тільки слабосилий вельми.

Ось з'являється і Гриць. Ледве йде, весь мокрий в поту, дихає важко... Снопом звалився біля мене і закрив чорні оченята. Чаленко жалісливо довго дивиться на його і каже: „Бідна дитина! Взяли сюди тай знущаються!“... Потім забірає його мішка і вінтовку, „хоч трохи пособлю“—каже.

Встали і знов йшли і йшли, аж до самої ночі. Світало вже, як ми зупинилися біля якогось села. Ноги важкі, як налиті оловом, порозкидали як попало, голови поскладали на свої мішки і вмиль заснули важким сном, як мертві не можуть спати.

З розбитими ногами встали і напившись з казанків задимляного чаю, знов йшли кудись—довго, довго... І так минали безпросвітні ночі і затьмарені дні... А валка за валкою все сунули...

Пригадуються Ломжинські поля і кінець бою в „Mokrym Lesie“, де аж накінець наші валки розсипалися по полях і кожний робив те, що сам хотів. З лісу наступали німці і сміючись гукали: „Русь! почекай трохи, куди поспішаєшся?“...

А ми знов бігли і бігли, як хто міг і хто куди хотів.

Палали будинки і білів, як гігантський ангел серед пожарища, старовинний кляштор. Бліді панянки ломили руки і молилися до Ченстоховської „Маткі Боскей“—

Богатюх нестало після „Mokrego Lasu“, а решта очманіли, озвіріли неначе. Ось і Чаленко по начальственному вигукує: „Хлопці! Йдіть он туди, де мурована хата, там мусить бути гарний пожиток!“ Хлопці миттю кидаються туди і застають готові в дорогу вози на подвір'ю. Господар з ро-

диною стоять на колінах, і прощаючись з рідною оселею, співають крізь сльози пісню-молитву. Хлопці не зівають і в мить забирають корову від воза, вигоняють з хліва свиней. Побожна і жалібна пісня вривається і чується крик обурення. Господар зачинає ворота і задихаючись, щось говорить.

Хтось вдарив його по голові. Під крик і прокляття хлопці забирають свою здобич і йдуть з двору. На майданах в містечках біля кляшторів нас стрівали ксьондзи з хрестами в руках. З їх очей котились сльози і вони щось говорили про милість неба, про ласку Ісуса...

Станція Малкино. Кругом горять поля, чорний дим стелеться по шпалах. Останній потяг з раненими. Люде задихаються в диму... Десь голосять жінки... Сапери здіймають рельси... Як навіжені пролетіли двуколки гарматно-пушкарського парку; немає знарядів. З боку німців сиплеться залізний град... Ми пішли на поміч... Червоної димної ночі вдарили контр-атакою... Земля стогнала під людськими ногами, ряди за рядами наступали вперед, та німецькі кулімети всіх позмітали...

Пригадую, як до мене прискочили два німці, і в обох такі страшні зазубрені багнети. Втікати було нікуди, а боронитися нічим; червоний хрестик на лівій руці тільки всього. Один з них звернувся до мене і сказав. „Тут не стояти, а ходять нада, туди чи сюда“...

Довго біг полем в напрямі зеленого саду, що стояв впереді і куди побігли наші. Під садом город засаджений капустою, голівки якої геть поси-

кані кулями з куліметів. Де не де на білих головках капусти порозливалися червоні плями свіжої крові. В саду безліч поранених. Чаленко поранений в праву руку бігає скрізь по саду і шукає Гриця. Бачили його тоді, як він наступав в першій лінії. „Грицю! Грицуню, братіку! Дитино моя, де ти?“—голосив Чаленко. Ось він вискочив з саду з своєю покаліченою рукою і побіг просто в поля в напрямку до німців. Невстигли й затримати його. Видно було, як він бігав по полю, де зараз німецькі санітари забирали ранених. Ось він схилювся і так невставав з пів-години. Потім підвівся і на його плечах видно було щось сіре і важке. Зігнувшись, він йшов помалу до саду і йому на зустріч вийшло два санітари. Але ось, вже на половині дороги майже, він випустив свою ношу і махнувши своєю цілою рукою, впав навznak. Санітари хотіли бігти до нього, але в той час в повітрі заговорили, заревли, застогнали шрапнелі і наш сад став поливатися залізним дощем, а трава окрасилася кров'ю.

До вечора була ще ціла вічність і багато з нас недіждалося ночі. Як зайшло сонце і стало сутиніти, ми, щасливі, крадучись як злодії, стали виходити з страшного саду...

Ішли і озиралися назад... Стовп чорного диму і хмари піску закрутилися передо мною і я впав... Білі стіни шпиталю, милосердні сестри; за вікнами пожовкле листя дерев... Осінь на дворі... Першим пригадався мені той зелений сад... Чаленко з Грицем... Де ви милі і прості душі? Що з вами?... Як що вмерли, то де ваша могила?

Потяглися червоні ешалони, без кінця і краю йдуть сірі валки за валками, проходять ряди за рядами... Минають ночі і дні, проходить тиждень за тижнем, місяць за місяцем і цілі роки минають, а сірі ряди все йдуть і йдуть, а з ними йду і я.

Куди ми накінець прийдем і де зупинимось спочити,—хто скаже?...

Коли вернемся назад і будемо ходити власними ногами на власних дорогах?...

Чи вернемся?..

м. Смільтен (Ліфляндія).

1917 р., 6 серпня.

III. Тоді, як було Різдво...

Це було тоді, як було Різдво... Сумне Різдво на холодній чужині, де мріявся спокій і снилося рідне село. Пригадую, як вечірня біла мгла снувалася в лісі і білими намітками обгортала високі стрункі ялини і сосни. Небо вгорі було таке темно-синє, глибоке і таємниче, як безодня, з якої так привітно і так ласкаво всміхалися далекі зорі. Навколо в лісі панувала молитовна тиша, а легенький шепот змерзлих віт нагадував тихий шепот уст молящих під час „херувимської“ в сільській церкві. На краю ліса мовчать наші землянки і не чути в них звичайного шуму. Святочний настрій запанував усіми, так що було навіть трохи чудно, що враз настала така тиша скрізь і не чутно ні фельдфебельської лайки, ні стрілу гармат. Годинами здавалося, що й війни ніякої не було і немає, а тільки відбувається якийсь страшний сон, безконечний сон... Хотілося вірити, що в цю ніч станеться велике чудо, як зійдуть з неба легіони світлих сил і заспівають стародавньої волинської колядки:

„Слава Богу вишньому“...

А тоді,—як мріялося,—станеться надзвичайне чудо, коли гармати розсиплються на порох, а рушниці перетворяться в пастуші палиці, з якими пі-

дуть до дому всі знесилені війною сірі люде і несуть до рідних хат радісну вість про мир на землі.

З усіх землянок куриться дим і білими пасмами тягнеться вгору і повільно розходитьсЯ десь там в горі, аж над лісом і під самим небом. Така лагідна тиша скрізь і така мовчазна біль самотності в душі. Думи і спогади минулого не дають спокою. Щоб пак, адже-ж це вже друге Різдво тут минає!... Ще добре й те, що хоч стоїмо в резерві, а через те сидимо в теплих землянках, де на ніч і роздягтись можна. Торік так і цього не було, а сиділи по пояс в снігу і сльозами гріли сніги холодні.

В „мої“ землянці мешкає ще троє. Всі вони „старі медики“, які вже шість літ фельшарують на військовій службі. Як тільки земську школу скінчили, то як попали в сіру шинелю, так і волочать її до цього часу. Багато зазнали й вони всякої всячини ще до війни, а за час війни тим більше. Всі троє були одної вдачі: байдужі до всього, що діялось навколо їх, невміру веселі, любили випити „по рецепту“ і вести безконечні балачки про всякі страшні пригоди. Один з них волиняк Михайло Василенко був поетичної натури чоловік, чудово грав на гітарі майже всі волинянські пісні і любив розповідати казки містичного змісту. Другий полтавець, Петро Чуб, часто випивав „по рецепту“, лічив „спеціальні“ хвороби, які надто ширилися серед офіцерської братії, а в вільні години лежав, курив, розповідав про свій Миргородський повіт і запевняв вас, що кращої річки як Псьол, трудно

знайти в цілому світі... А коли ми, жартуючи, називали його „Псьольським націоналістом“, то він мовчки спльовував на бік і крізь зуби кидав одно слово „тупоумці“. Третій з Тамбовщини, рижий з наївними очами парубійка, який був майстер плести лапті, гнути обручі, а тако ж розповідати всякі казки з свого життя, коли він ходив аж в Почаїв і по дорозі „торгувал божками“, яких закупив в Київській Печерській Лаврі. За його наївність і недотепність, а також за грізно насторбучену рижу чуприну ми його інакше й не називали як „Абрашка Рижий“. Так його називали всі офіцери і солдати полку і він, здається, навіть сам забував своє власне прізвіще. Сидить бувало і пише до якоїсь своєї Марусі листа, але перед тим, як закінчити останній рядок і поставити kropku, він запитує: „Хлопці, скажіть скорше, як моє прізвіще, а то я забув“. „Абрашка Рижий“—було хто небудь скаже йому, а тоді він мовчки червоніє, широко на весь рот всміхається, знов згинається над листом і виводить: „Ільїчов“. Потім просить в кого небудь конверту, з таємничим виразом лиця вкладає листа, помалу заадресовує, а тоді повертається і каже „Чорта з два підведете!“... Кажучи про їх, мушу згадати і про себе, яке властиво становище приходилось мені займати серед них. Не знаю, через що саме називали мене „артистом погорілого театру“, а за обідом витягали з борщу або „кандьору“ лаврове листя і пропонували сплести з нього вінок на мою голову. Особливо захоплювався цією „ідеєю“ „Рижий Абрашка“, за що одного разу одержав від Михайла горячого ляпаса,

позаяк Михайло потребував моєї помочі в складанню якогось листа до сестри милосердя і цим бажав виявити до мене свою „дружелюбність“. Абрашка розсердився на Михайла, а Михайло на мене, позаяк я за такий вчинок складати листа не схотів, а сестра перейшла в розпорядження старшого лікаря,

Взагалі, як то кажуть, хлопці були такі, з якими ще можна було жити. Останніми часами всі стали чогось нудитись і, часто бувало так, що вже нічого не допомагали жарти, а через те частійше і уважніше читали газети і, як діти раділи мировою нотою президента Вільсона. По вечерам все частійше і частійше збиралася до нас крадькома околочна команда, яку ми старалися освідомити соціально і в'яснити причини і ціль війни. Хорі, що перележували по два-три дні в околочку, виписувалися в роти запеклими революціонерами. З команди околочної особливо революційно був настроєний Дмитро Дейнека, який господарював біля чайного куба. Раніш він був упевнений в тому, що німці вирізують у наших бранців язика і виколюють очі, що німці сами напалися на Росію, щоб „покорить царя“ і взяти контрибуцію, через що саме з ними треба битися до „побѣднаго конца“. Зовсім нічого він не знав про те, як саме обстоять в нас справи, хоч щиро обурювався на те, що б'ють різками, як каторжанів і що заморюють голодом людей і заставляють вмірати від цинги. Настрій в війську був піднесений, а ми його ще збільшували. Хтось з „георгієвскихъ кавалеровъ“, бажаючи прислужитися командірові полку, зробив на

нас доноса і нас хотіли поставити просто в строй в першу лінію. Але тут вмішався лікар і нас „амні-стіровано“ через те, що відчувався величезний брак фельшерів, яких ніколи не могли замінити ротні фельшері з тимчасовим підготовчим курсом фель-шерської науки.

Після того випадку ми стали триматися досить обережно, але між собою все частіше говорили про те, що так далі бути не може і що щось му-сить статися.

Зараз вони всі троє сидять мовчки біля грубки і щось думають, кожний своє. В грубці печеться свіжа риба в маслі, якої десь дістав Дмитро, а на саморобнім столику, застеленім „біржовкою“, стоїть миска куті з цукром. Абрашка мовчки пече рибу, а другі два так же мовчки дивляться, як він це робить. Я, також мовчки, уперто борюся з настир-ливими думами-споминами, що лізли в голову, і ніяк не міг їх відігнати. Вже виходив і на двір, вже блукав в лісі, вже й на зорі дивився, але спо-мини далекого минулого й не думали кидати мене і було важко мовчки боротися з ними. Ні, тут чу-лася потреба щось говорити, або впасти лицем в сніг і довго-довго плакати від туги... Хіба піти он на ту мизу, де так привабливо світиться вогонь,—думалося мені,—але, що там можна було знайти такого різдвяного, заспокоюючого?... А спогади і думи зростають, а з ними пригадалося, неначе те все було не далі, як вчора. Так хотілося-б ще раз пережити свят-вечір, або, як у нас кажуть, „вілію“.

Коли після вечері з різдвяними наїдками та напیتками взуєш свої чоботи, одягнеш велику таткову шапку, що налазить на очі і на вуха, і візьмеш трохи куті, пару вареників, три книші і понесеш до хрещеного батька або до баби „свату вечерю“. На селі сміх і гомін, то сям то там скрипають намерзлі двері, а ти йдеш помаленьку і добре пильнуєш, щоб не упасти і не розбити миски. А там хрещеника приймають, вітають і три копійки дадуть самими копійками. О, яка то радість!... Без тривоги і радісно приходиш до дому і починаєш попільом вияснювати свої три копійки, а потім так і заснеш з ними. Спиш і сни такі гарні сняться, бо знаєш, що як встанеш, то вже буде святе Різдво і підеш колядувати, за що даватимуть багато копійок, що до самого Нового Року матимеш що „вияснювати“... Спитайте кожного українця, чи не вияснював він на Різдво своєї копійки, якою його обдаровували, коли він ще був малим? Бо Михайло покинув дивитися в грубку, повернувся до мене і сказав:

— Чи ви вияснювали на Різдво копійку, як були ще малі?... Я колись вияснював, а оце чогось пригадалося...

— Я те-ж чогось це саме думав,—сказав Петро Чуб.

Абрашка Рижий витягаючи з грубки сковорідку, наївно всміхався і щось мимрів собі під ніс:

— Вот у нас, так бывает веселье... с козой ходять... игры разные... а то „вияснював“...

Вечеря була вже готова, і Чуб запропонував нехайво за неї засісти. Пляшка „spiritis vini“,—як жартома називав Михайло 96⁰ спирт,—зробила своє діло. Прийшов Дмитро від свого куба і приніс окропу на чайок. Почастували його як слід, а він розмняк і заспівав:

„Видить Бог, видить творець
За що мир погибає.
Архангела Гавриїла...

Пісня ввірвалася, сльози бризнули з його очей, і він майже по жіночому заплакав голосно і нестримно, гірко приказуючи: „Жіночко моя люба!.. Дітки мої кохані, де ви і що з вами, як святкуєте ви це Різдво святе?!“...

Стали заспокоювати і дали ще чарку. Випив і замовк, сидючи в кутку. Михайло взяв свою гітару і, приграючи, заспівав своєї волинської:

„Нова рада ся з'являє,
Всьому світу весела,
Всі звірята, всі пташата,
Хвалять Бога вишнього“...

Здавалося, що за вікном землянки заспівали сосни і ялини. Здавалося, що душа і серце наше заспівало. Все своє жадання миру і спокою вкладали в слова колядки. Абрашка Рижий, що весь час хотів нам допомагати, червонів як своє волосся, а коли скінчили, то він ніяково сказав:

— Как хорошо!.. Я не знал!..

— А хіба кацапи щось знають?—осмілився вставити своє слово Дмитро.—Ось слухайте, як я

Вам по остерському (він був з Остерського повіту),
заспіваю.

Кашлянув в кулак і вийшовши на середину
землянки, він заспівав:

„Предвічний з предвіка вродився,

Рачки ліз в вовківню вкотився—

Аміль, аміль, аміль.

Тут вже й буде по мені,—

Не вилізу.

А в печі пероги печуться,

А мені аж руки трясуться,

Тоти до них заглядав,

По ідному витягав

З печі всі.

Як в печі перогів не стало,

То й поліз на гору по сало,

З гори сала не достав,

З драбиною к чорту впав,—

Забився...

— Вот так, так!—чудовався Абрашка. Ми всі
сміялися.

Пішли балачки і спомини. Михайло ввійшов
в свою ролю, розповідав щось містичне. Дмитро
уважно слухав, жалісно похитував головою і ка-
зав: „Оце, але!.. оце але“!..

Скоро пішов Дмитро і ми стали кластися спати.
Ті поснули враз, а я ще довго чогось не міг за-
снути. Тільки що став був засипати, коли щось
застугоніло, так, що аж землянка затряслась. Зго-
дом знов і знов. Не сплю я і лежу та прислухаюся.

Стріляє ворожа артилерія, це вона тільки так може ревти і жахати землю. Десь стріляє не так близько, але й не так то далеко, за верст 15-ть звідси, не більше,—думав я про себе. Коли тут в двері землянки хтось застукав і голос Дмитра закричав: „Гей, вставайте скоріще! Похід!“

Поспішаючись стали одягатися і складатися.

Через півтори години весь полк сірий і гомонливий вирушив в дорогу, що прямувала на захід. Куди йшли, чого йшли, через що так негайно?... Ніхто нічого того не знав, а тільки якісь неясні балачки велися земляками, що йдем за річку Аа на кальнцемські позиції, щоб наступати, бо „німець подається“. „О, скільки раз він вже подався, так що-ж з цього?“—говорив сердито Петро Чуб.—„Обридло вже слухати отсі всі безглузді казки. Час щось інше розпочати“...

Дорога тяглась через ліс і по обабіч дороги мовчазні і величні стояли велетенські сосни, неначе зачаровані лицарі, які колись прокинуться від чар і збудять життя. Люди йшли, спотикалися, а коні ледве тягли вози, які глибоко зарізувалися колісьми в сніг.

Під ранок ми, справді, прийшли до річки Аа, за якою творилося пекло. На наш бік санітарними возами возили ранених, які ще не встигли зійти кровю або замерзнути на морозі в снігу.

Ранені плакали і розповідали щось страшне, як косили німецькі кулемети російське військо, як німецькі чемодани змітали з лиця землі і перемішували з землею і снігом цілі баталіони і полки. Але по розказу Радко-Дмитрієва мусіли наступати

з одними багнетами, щоб „не робити зайвої трати“ і щоб обов'язково вибити німців геть аж за Тукум ¹⁾).

Німці вийшли з першої лінії на протязі трьох верст і засіли в своїх бетонних окопах другої лінії. звідки сипали залізним дощем і перед своїми окопами навалювали гори трупів російського війська. Жах обгорнув багатьох і вони стали повертати назад, але в їх лице сипались „свої“ кулі з „своїх“ куліметів, які щедро посипалися рукою своїх же, що ще стояли в резерві. Один з сибірських полків відмовився наступати, а також заявив, що він від оборони рідного краю не відмовляється, зброї своєї не складає, але вимагає, щоб цар негайно згодився на те, щоб був осужений Штюрмер, Протопопов і інші. Ця заява так перелякала весь склад командного начальства, що вони негайно, ще до ранку, викликали з інших корпусів по одному полкові, так що на один „бунтарський“ полк виставили мало-що не цілу дивізію, а з Риги приїхали спеціальні слідчі по особливо важним справам. Наш полк належав до цієї караючої експедиції, яка мала розправитися...

Коли це стало нам відомо, то в полку піднялись балачки про те, що треба й собі негайно приєднатися до бунтарів. Говорив це Михайло, говорив Абрашка, умовляв „земляків“ і Петро, щоб вони не виступали проти повстанців. Якось вороже і з під лоба позирали друг на друга земляки, якось ніяково покашлювали вони в свої заскорузлі кулаки, але нічого ніхто з них не насмівився сказати

¹⁾ Тукум—повітове місто в Курляндії.

навіть і тоді, коли командир полку одверто сказав: „Здѣсь взбунтовался одинъ полкъ и отказался идти в наступленіе. Такъ какъ они нарушили присягу, то за это ихъ надо наказать, какъ измѣнниковъ. Кто изъ васъ вздумаєть перейти на ихъ сторону, такъ разстрѣляю какъ собакъ!“—Всі мовчали, як води в рот набрали. Мертва тиша якийсь час панувала серед сірих рядів і, накінець таки вийшов один ротний „георгієвський кавалер“ з підпрапорщиків і заявив: „Должонъ заявить, што и въ насъ смуту дѣлають“.

— Кто? Гдѣ? Какъ?—загорячився полковник.

— Харашо не могу знать, но я слышалъ въ темнотѣ какъ вопше ніжніе чины говорили по между собой,—відповів ротний.

В той час ряди глухо загомоніли і звінкий голос вигукнув: „Яке злочинство йти на своїх-же братів!...“ Полковник відскочив від перших рядів, вихопив свого револьвера і закричав:

— Кто подымаєть бунтъ?!.. Выходи сейчасъ-же сюда!.. Разстрѣляю всѣхъ какъ собакъ!.. Кто измѣняєть присягѣ? Ну?...

Всі мовчали...

Опівдні стало відомо, що над нашим полком призначене слідство і будуть „допитувати“ кожного десятого, як що полк сам не постараєтьсѣ „показати себе“...

Над вечір „бунтарний полк здався „на милость“. Спершу всього, зрадив четвертий баталіон ! видав „зачинщиків“, а за ним пішов і третій і

другий. Твердо стояв тільки один, який ніяк не згоджувався скласти зброї і піти „на милість“, за-ким будуть сидіти Штюрмер і Протопопов. Тоді цей баталіон був звідусіль оточений живою стіною багнетів і взятий під кулімет. Довго змагався нещасний баталіон, довго вагалися люде, щоб зда-тися, і накінець вирішили. Загомоніли, загули і ні-яково стали виходити по взводно і складати зброю. Коли це було ними зроблено, то тоді їх поставили в один довгий ряд і розпочався перший допит. Перед шеренгою „бунтарів“ проходили члени слід-чої комісії і били нагаями по лицях. Глухий стон і благання о милість виривалося з грудей нещас-них, але члени комісії були жорстокі неблаганні. Як смеркалося, як знов потемніло небо і зійшли зорі, допит був скінчений і двацять чотири чоло-віка „зачинщиків“ зараз-же мав судити воєнно-польовий суд, а весь баталіон заарештовано і зам-кнено в помешкання пустоючої тут якоїсь папіро-вої фабрики.

Суд відбувся тут-же, на полі було зроблено засідання його і всіх 24-х засуджено до розстрілу. Присуд мав бути виконаний негайно при слідчій комісії, позаяк вона поспішала на свята в Ригу. Наш полк, не зовсім надійний, мав бути „випробо-ваний“ тим, що йому доручено було виконати смерт-ний присуд. В противнім-же разі, загрожували зав-тра розпочати допит над кожним десятим. Нічого було робить, мусіли згодитися своїм мовчанням, але хтось вже з баталіонних сказав, що для цього до-сить одної роти або команди, з чим згодилась і комісія. Вирішили кинути жеребки, кому припаде

йти? Але, ранійш, ніж кинути жеребки, запитали, чи немає охочих до цього, то тоді з полка здійснюється „всякое подозрѣніе, а герои получаютъ георгиевскіе медали четвертой степени“... Учебна команда сама згодилася на це і пішла розстрілювати засуджених.

Опівночі виконувався страшний присуд. Серед чистого поля на білім і таким ніжнім снігу постановили в ряд двайцять чотири чоловіка. Прийшов піп, лікар і сестра милосердя. Засуджені плакали і прощалися поміж собою. Піп звернувся до них з якимось „душеспасительным словом“, але вони всі, як один, стали просити, щоб хоч в останню годину забрали від них брехуна. Лікар і сестра плакали, а тако-ж плакало багато солдат, які стояли в походнім строю перед засудженими. Ось прийшла і наша учебна команда. Почулося „смірно!“ і все затихло, заніміло... Якийсь генерал деревляним, гугнявим голосом читав страшний присуд. Стало знов тихо, тихо... А потім почувся голос команди і наші учебники стали виконувати присуд. Те, що страшно згадувати, те злочинство, яке заставляє червоніти і здійматися в гору волосся на голові, сталося так просто і так жорстоко... Тричі лунали вистріли і тричі, зі стоном страшним, падали до долу засуджені, за винятком одного, який був тільки ранений і зірвав з очей зав'язку, голосно благав помилувати його. Лікар було поспішився на поміч, але його відтрутив один з учебників і багнетом доколов раненого... Скінчилось все... Присуд був виконаний, але наступання теж припинилося.

Наш полк повертався на старе місце. Мовчки йшли пригнічені тугою і тільки що пережитим... Під ранок дісталися до своїх землянок, де й пересиділи всі свята. По вечорах до нас заходив Дмитро і тихо скаржився, що не може ніяк заснути. „Ніколи,—казав Дмитро,—не забуду тієї ночі, коли всі люди славили Христа, а ми розстрілювали своїх братів“...

Петро Чуб забув за свій Псьол і став пити денатурат; Абрашка притих і засумував, а Михайло Василенко впав в становище якоїсь не зрозумілої байдужности, що як згодом виявилось, було звичайною мелянхолією, через що його евакуювали в тил.

Ніколи і я не забуду того тихого вечера в Латишських лісах, тієї маленької землянки, де ми стрічали Різдво,—ніколи не забуду того страшного злочинства, що сталося тоді, як було Різдво...

Миза Муск (Ліфляндія)
1917 р. 6 січня.

IV. В часи безнадійности.

Ніч і поля... Що за ніч така, справді?... Я знав інші ночі в літку. Знав такі ночі, коли тиха тьма повільно стелиться над сонними полями і лагідно вколисує море похиленого бурями спілого жита; коли небо в горі стане таким глибоким і темним і, наче урочиста риза великого Творця всесвіту, враз засіється зорями, які мерехтять різнобарвним промінням і розпалюють мрії на землі. Знав ночі, коли в полях ледве що шелестить колосся, на межі підьподьомкає перепілка, а десь з далекого простору вільними згуками лине пісня косаря, який, не знаючи утоми, радіє з своєї важкої денної праці, заким на сході не заясніє небо і не вирине з-за обрію срібний кусок місяця, а тоді, як блідий князь спокою, в мовчазній і глибокій задумі в надземних висотах запишається і піде подорожувать небесними шляхами,—повільно затихне все навколо, ляже косар спати, а разом з ним тихо засне його пісня. Тоді так мило лежати під копою і мовчки дивитися на небо і стежити за рухом срібного місяця.

Але такі ночі можуть тільки снитися тут, в сих чужих і незнайомих полях Польщі, серед сеї страшної ночі, такої грізної своїми шумами. Як мара страшна, якоюсь безформенною масою важко лягла на землю ся ніч, і здавалося, що вона намагалася все приспати і пригнобити. Середина неба

темна аж чорна, на сході і півдні дві-три зірки злякано блимають, а на заході, в червонім відблиску пожеж, ледве-що маячів „великий віз“, якийсь такий чудний і такий зайвий. Польські поля спали смертельними снами, польські поля утворювали казку страшної ночі.

На заході, заливаючи весь небосхил, шаліли хвилі огненного моря і в огні пожеж палали села; горіли без кінця і краю поля спілого збіж'я і, як гігантські свічі, досягаючи полум'ям до небес, горіли костьоли. Котиться, гоготить, регочеться, реве червона хвиля і заливає собою весь захід... Здавалося, що червоні дракони вибралися з підземної прірви і, виблискуючи своїми огненими крильми, вирушили по землі і принесли руїну і смерть всьому живому і всім, що прагнули життя, співають пісень похоронних. На небосхилі, як зачаровані велетні, товпилися один біля другого високі стовпи рижого диму; вони метушилися, боролися і здійснюючись в гору билися своїми патлатими головами в червону стелю неба і з глухим шумом падали до долу... Здавалося, що там линули на конях безумні фурії, які шаліли і без кінця безумствовали.

Як зелена гадюка підстрибнула з долу і вп'ялася в небо, десь з німецьких окопів вилетіла ракета і, підлетівши в гору, на мить освітила поле. Не встигла вона згаснути, як слідом за нею вилетіла червона, потім жовта, потім біла, а за нею знов зелена. Всі вони підлітати в гору і впивалися в небо, а потім розсипалися і згасли. Так німці подавали друг-другу свої гасла, що мовляв, ніхто не спить і всі готові... Недалеко торохтів стомлено

кулімет і, здавалося, що хтось недужими руками вибивав марш по старому барабанові!

А там горіли села, палали костьоли, танцювали потворливі стовпи рижого диму і шаліла страшна ніч кривавого безумства...

Там, звідки вилітали ракети і торохтів хорий кулімет, хвилинами чулося бренькання гітари і плач скрипки і, хтось високим тенорком співав якусь незрозумілу пісню. Там німецькі окопи і німці не думають спати. Невже їм незнайома журба і туга, що вони бреньчать своїми гітарами?... Чує моє серце, що і в них є тоскнота, що от-от високий тенорок ввірветься і в полях чорним кажаном заб'ється гістеричний плач. Ми і вони—однакові. Нас і їх обгорнула одна ніч.

Минулий день був страшніший од ночі, а через те ніхто з нас не хоче його згадувати. Цілий день, до заходу сонця ворожа артилерія нищила наші окопи так, що ми без бою мусіли залишити їх на ніч і зараз, порозбивавшись на гуртки, мовчки сиділи серед чужого поля і розпалювали свою нікчемну злобу.

„Глядіть-же, хлопці, сміливо йдіть! Не посоромте себе!... Опівночі будемо наступати!“—так говорив молодий офіцер Лісецький, який ще сам не дуже-то обстрілявся, бо не так давно прибув сюди з затишного тилу.—„Так глядіть-же, як будемо йти, то скрадайтеся, щоб великого шуму не було і щоб дружно... А для тих, що побіжать назад, або задумують уникнути атаки, там позаду

стоїть сотня донців з налаштованими куліметами... Чи всім зрозуміло, що я сказав?—казав далі свою „боеву проповідь“ Лісецький і це якось чудно і зовсім не грізно звучало в його устах. Сам він невеликого росту, з ніжним, як у жінки, лицем, з гладенько зачесаною русавою „полькою“, чудно підморгуючи очима, дивився на своїх солдат таким щирим і теплим поглядом, неначе добрий пастух на свої тонкоруні вівці. Говорив він завжди привітливо, а коли й сердився, то, проте не лаявся, а викрикував: „Як дзеці! Як дурачки якіє!“ Родом він був з Вільно і сам свідомий білорус, той білорус, якого так важко було стрінути на Білій Русі. Любив він писати вірші, і де-які навіть були надруковані в „Нашой Ніве“, що виходила в Вільні. Його вірші були відомі і тут, бо один його вірш, змайстрований в стилі московського патріотизму, з наказу командіра полку, як додаток до полкового розказу був розісланий по всіх ротах і командах „для ознайомлення и пѣнія“. Згодом знайшовся і композитор, який утворив відповідний словам мотив і весь полк заспівав пісню Лісецького, а він слушаючи, як співають, задовольнено усміхався: „як дзеці!... як дзеці!...“ До своєї нареченої, що жила у Вільні, він писав віршовані листи і підписувався— „Твій Мінастрель“...

Жовніри любили свого молодого ротного, а фельдфебель „авторитетно“ заявляв: „Ще молодий він надто і дуже необережний... Воювати, то не ціпом махати. А через його дурну сміливість і загинути можна“... Ще, між иншим, розповідали про його, що він в останнім бою загубивши свою смі-

ливість, залишив свою роту на фельдфебельський керунок, сам сховався в канаву. Бій для нас був невдалий, рота відступила, а ротний мало-що сам не вліз німцям в руки, та, на щастя, якимось поталанило йому і він втік від німців. Жовніри з цього випадку тільки сміялись і ніхто з них не думав обурюватися, бо останніми часами вже до всього при звичаїлися, а цей гріх мався не за одним тільки молодим ротним Лісецьким. Де-хто й до генеральського звання досягнув в канаві.

Так і зараз, почувши слово „атака“, всі захвилювалися і в кожного з'явилася думка: „а коли позаду стоять донці з куліметами, то куди-ж ти, голубчику, дінешся“? Всі вже бували в бувалицях і всі добре знали, що таке атака. Знали також, що багато є серед них тих, що вже не побачать сонця, як воно зійде вранці. Стояли всі пригноблені і пригнічені. На запитання ротного, чи всі зрозуміли його слова, обізвався тільки один фельдфебель: „так тошно, зрозуміли“!—Хтось з задніх рядів ніяково кашлянув і тихо засміявся. Ротний сердито глянув в той бік і пробурчав собі під ніс: „як дзеці!.. дурачки якіє“!

Потім став в переднім ряду і скомандував: „Ну марш! З Богом вперед!..“

Коли вийшли на поле за свої окопи, то мусли розсипатися по дорозі, яка йшла Бог знає звідки і куди. Йти було важко, густа порохнеча здіймалася в гору і де хто хорий на груди починав нестерпимо і голосно кашляти. Ще хтось спіткнувся

і упав; десть хтось забрязчав казанком, а там хтось зовсім відмовляється йти і фельдфебель голосно лаявся: „У, гадина! Холера вже тебе напала! Чортяка-б тебе взяв, щоб мав тут паскудити справу! Вставай скоріще, ледащо“! Але „ледащо“ і не думає вставати і із його рота цівкою б'є густа кров. Я витер сірничка і з під поли присвітив, щоб допомогти хорому. То був жовнір, який слабував сухотами, який майже що дня ходив в „околодок“ і якому завши давали соди і гнали назад в роту. Людей використовували, як „боевой матеріал“, а чи не все одно, як хто мав померти?—Хорого прийшлося самого одного покинути на дорозі, а всі пішли далі.

Німецькі окопи розгорнулися величезною підковою, а ми мали вдарити в саму середину сеї підкови. Всім було видно те, що ми самі йдемо в пастку, що нас німці візьмуть на навхрестний вогонь і обійдуть з обох сторін, але мовчки йшли на певну згубу. Знали це офіцери і розуміли жовніри, але всі мусіли слухатися вищого розказу. Йшло нас багато, аж цілих дві дівізії, що при инакших умовах склало-б величезну і грізну силу, але зараз тільки й всього, що мусіли йти тихо.

Між жовнірами пройшла чутка, що німці відступають. Звичайно, такі чутки пускаються від начальства через телефоністів і розповсюджуються серед жовнірів з метою заохотити їх до наступання. Новички піддаються і сміливіще йдуть на окопи супротивника.

Чим ближче підходили до ворожої позиції, тим більше спотикалися і тим більше брязчали казан-

ками. Коли вилітали ракети, то всі пригиналися до землі і тоді все поле, здавалося, було вкрите сірим камінням.

Між нашою і ворожою позицією горів маєток польського пана, куди і підійшов наш полк. Підходяючи під маєток з своїми санітарами, які йшли слідом за ротою Лісецького, я боровся з своїми споминами, які так настирливо лізли в голову. Чогось пригадувалися волинські ліси, кам'яністі береги Тетерева біля Житомира, зелений гай, шум тетеревського водопадку, поля з синіми волошками і сивим полином, срібний туман літнього вечора і Соня,—та сама Соня, яка чітко і старанно переписувала в свій альбомчик мої вірші. Потім пригадалися минулі весни, білий цвіт черемшини за вікном моєї кімнати і дзвінкі співи соловейків, що лунали в саду до самого ранку. Потім пригадувалися сумні осінні дні, коли жовте листя повільно спадало з дерев і журавлі летіли напівдень, я прощався і кудись мав їхати, щось мав робити, чого сам не знав. Стара мати молитися і плаче перед образами... Плаче малий брат, тужить сестричка, як сирітка бідна... Всі бідні...

Сіра шинеля на мені і туга в мені. Сам один між всіма незнайомими буду вічно чужий і смішний. О, невже-ж маю так і згинутися!... Ні, ні! Цього не хочу я і недопустить Бог! Щоб хто не казав, які-б теорії не викладав, але ніхто не заперечить мені того, що неможна вірити в Бога, того самого Бога, що мудростю своєю дав всьому початок і призначив кінець. Я покірний йому і нехай буде воля його. Йду і мовчки дивлюся на огні пожеж і мовч-

ки прислухаюсь до тривожного шуму крівавих піль. По лиці течуть чогось сльози з очей, але я не втираю їх...

Чую за собою голос:

— Пан фельшар, подивіться—но, он туди!

Говорив санітар Савчук і показував пальцем кудись вперед, на полум'я пожежі. Смішний був цей Савчук; десь із Звягільського повіту сам; гарний і розумний, але разом з тим трохи наївний, він умів забавлятися казками і смішити жартами „як сонічко моргає“, або „як циган коня купляє“... Весь час він крутився біля мене, так, що нераз, дивуючись я питався: „Чого ви, Савчук, все третесь біля мене?“—„А хіба я вам неподобаяся, чи що таке?“—відповідав він мені і весело сміявся так, що сміявся його, як картоплина, ніс, сміялися губи і сміялися очі. Іноді він і сумував. Сяде де небудь в куточку, підіпре голову обома руками і щось думає.

— Чого ви задумалися?—нераз питаюся я.

— Як-же мені не думати,—відповість він,—там, в дома жінка молода і дітки сумують, а ти тут світом нудиш.

— А хіба ви жонаті?

— Авже-ж, що жонатий.

— А скільки-ж вам літ?

— Скоро двадцять три буде, а женився в вісімнадцять.

— Чого-ж ви так рано женилися?

— Ось і маєш! Ато чого-ж люде женяться, хіба ви не знаєте, чи що?

Діяльог на цьому закінчується і Савчук забувши за свою тугу, знов сміється і заклопотано тур-

бується, щоб дістати хліба та ще й масла до чаю. Серйозним його рідко коли можна було бачити, а жартував він навіть тоді, коли зовсім було не до жартів. Але, зараз, коли я озирнувся, його лице було скривлене жахом, а очі широко розкриті дивилися на огонь пожежі. Я став теж дивитися туди, де лютувався огненний вихор, де серед полум'я і диму виринали чорні стіни і димарі, але нічого особливого не бачив. Савчук скрикнув: „О з'явилося знов! Дивіться, дивіться добре!“ Я знов подивився і побачив, як серед огню з'явилося щось чорне, велетенське, яке рухалось і здіймалося в гору,—щось таке, наче сілуєт велетня-чоловіка з'явилося в червонім огні. Протираю очі і знов дивлюся і ясно бачу велетенську чорну постать людини з велетенськими крилами, які метушливо билися в диму і хвилювали його на всі боки; чорні, страшні, довгі руки витягалися в наш бік, неначе хотіли пригорнути нас всіх до себе. Ще хвилина, ще один рух полум'я і видовище знялося в гору і зникло в диму.

Що таке справді? Невже галюцінації?—думав я про себе і якось чудно стали тремтіти ноги і руки. Савчук молився... Так, це було з'явище військових ураганів, це було марево кривавих піль, це було те саме з'явище, що з'являється в мглi пустині перед очима знесилених спекою подорожних.

Підійшли до самого маєтку і через розчинені ворота увійшли в сад. Довгими алеями серед стоптаних клюмб ми вийшли на городи, де були по-

рожні окопи, глибиною по пояс і канави звичайні. Тут залягли і звідси мали вдарити атакою. Все затихло і заніміло. Я дивлюсь, як з вікон вилітає полум'я і як сиплються на клямби іскри. Остра туга охоплює серце. В кешені щось шелестить; виймаю листа; останній лист від Соні, де вона пише, що вийшла замуж за якогось капітана, який багатий чоловік, але її не дуже то досподобив, бо вже старий. Машинали рву листа на дрібні шматочки і кидаю в канаву. Минуло все, нехай минає... нехай минає...

Я лишаюсь з санітарами в канаві, а всі виходять і розсипаються в „ланцюг“. З грізно наїженими багнетами скрадаються—скрадаються всі. Настало декілька хвилин страшної мовчанки, яка неначе говорила, що зараз щось станеться... станеться... Десь щось загомоніло і враз вся земля загула, задвигала, затряслась як в лихоманці: „гу... гу... гу... гу!“.

— Побігли в атаку!—каже біля мене Савчук.

Від німців вилітає ракета і на мить освітлює місцевість. Як рев моря, як крик диких звірів виривається „Ура-а-а! га-га-га!“ Страшний шум і свист навколо... Німці посипали грядом куль... Треба щільніше притиснутися до землі, ближче до неї, рідної, милої притиснути свою голову і лежати так... лежати... лежати, заким не прийде смерть, або не минеться „чаша сія...“

Ось, біля канави побігли якісь люде і всі в касках... Так є, німці обійшли наших... Наші пробиваються назад, біжать просто на німецькі багнети... Боже, що ж це таке!... Савчук молиться:

„Боже, будь мені грішному!...“ В полях гуде гомін тривоги і шум голосів... Взяті в полон йдуть і кричать: Братці! Прощавайте всі! Колись назад вернемся!“ Стогнуть ранені: „Санітари!... Санітари!“ — Біжать в сад перелякані остатки полка.

Я вискочив з канави і разом з Савчуком побіг на поле бою. Весь в крові лежав ротний Лісецький. Я став його перев'язувати, але це було не так то легко зробити, позаяк обидві ноги були страшно покалічені: в ліву ногу влучила одна куля, а в праву дві і одна з них розривна роздробила бедро і аж на верх вирвала шматочки кости. Слабим голосом Лісецький питався: „Далеко німці? Де мій револьвер? Скажіть мені, чи я буду мати ноги, бо без ніг не хочу жити?“ Заспокоювали його: „Німці побігли, револьвер ваш біля вас, а ноги будуть здорові“. Жовніри поклали його на носилки і понесли до польового шпиталю. Ми забирали своїх ранених, а німці своїх і так, мовчки, проходили друг біля друга і нічого ворожого не було між німецькими і нашими санітарами, але тут бухнула наша артилерія і знаряд проджеркотав над нашими головами і розірвався на німецьких окопах. Слідом за ним полетів другий і третій. Німецькі санітари скоро поховалися в свої окопи, а нас взяли на „кулемет“. „Перемир'є“ скінчилося і ранені лишилися гинути. Наша артилерія і на цей раз, як і завжди, вистрілила чотири рази і зааніміла, а німецька лише почала „говорити“. Я і Савчук бігли через сад і кудись втікали, коли над нашими головами загуло і враз вибухнуло щось... Довга гамма переливних диких згуків оглушила мене майже. Я ле-

жав на землі і слухав, як летять і рвуться навколо чемодани і думав тільки про себе, куди сховатися, де знайти безпечне місце? Зовсім забув про Савчука і, спогадавши за його, побачив, що його десь немає. Погляд мій зупинився на окровавленому кущі малини і я побіг туди. Там на зламаних вітах куща лежав Савчук. Його ноги були загнуті під спину, руки розкинуті, груди-ж уявляли собою одну криваву страшну рану з якої витикалися білі кусочки ребер, а лице його було бліде і сповнене виразу невимовного жаху, так саме, як тоді коли він говорив: „дивіться но, он туди!“—Сльози стиснули за горло, вранішній соняшний промінь потемнів враз. В голові стукали думки: „моя черга... моя черга...“

Сонце палило і пекло. Білі піски і жовті жита в полях дихали отруйливо. Ми сиділи в окопах і безнадійно лічили години... Чого мали ждати? Артилерія наша вже встигла втікти за 30 верст, а самі з багнетами нічого не зробимо. Б'є німець Ружани*), то нехай собі б'є; хочеться йому перейти через Нарев**), то нехай і переходить, ми все одно йому на перешкоді не станемо. Умерти з честю неможемо, так треба жити, хоч як небудь, а

*) Ружани—маленьке містечко Остроленського пов., Ломженської губ., яке погромили німці в липні 1915 року.

**) Нарев—досить велика ріка, через яку переходили німці за для того, щоб звідсіль зробити облогу кріпости Осовець.

треба жити. Всі хочуть жити за для того тільки, щоб їсти хліб і говорити казки, та на що-ж я маю жертвувати собою, коли я хочу жити для чогось кращого?... Ні, я хочу жити і буду жити!... Знов гуде знаряд і близько розривається; стіни окопа дріжать і, нежданно, мить єдина і на нас падає бліндаж. Хто має право душити, коли так хочеться жити?... Темно...

Залізні птахи кружляли в небі, а я лежав на возі і байдуже дивився на них. Це і все, що осталося в моїй пам'яті, коли мене моя доля випроводила з кривавого поля і тим скінчились часи безнадійності і години конання.

Вечорами, коли весняна легенька прохолода повіває на стомлені груди, самотній сиджу і слухаю, як десь в саду весело співають солов'ї і не хочеться згадувати про страшну ніч в кривавих полях Польщі, не хочеться нічого думати про те, що з таким страхом і терпінням пережито тоді, як часи безнадійності знесилювали дух і виснажували тіло.

Тихим спокоєм місяшного саява залічую рани свого терпіння і мрію, що колись, як прийде час, то настане справжній спокій на землі і забудуться страшні ночі в кривавих полях...

м. Таганріг, 1915 р.,
7-го серпня.

V. Щось непевне.

(З військового записника).

10 Липня, 1915 року.

Столітні сосни і таємничий гомін навколо...
Десь далеко ухкає гармата і в лісах стогне луна
стоголоса. Пахне свірхою і гнилим мохом. Сонце
зайшло і тиха тьма обгортає нас всіх, що лиха доля
закинула в ці чужі й незнайомі ліси. Нас тут ба-
гато, але всі ми так тяжко стомлені довгим похо-
дом, так знесилені і пригнічені тугою. Наші руш-
ниці стоять в „козликах“, а ми самі залягли на
спочинок мовчазними сірими кучами. Ще за дня,
як заходило сонце, нам суворо було заборонено
розпалювати огнище, щоб ворог про нас не про-
нюхав... Мовчки лежать всі і мріють про себе.
Якийсь москалик з над Волги сидить і грає на гар-
моніці своєї жалібної: „Умерь, бѣдняга, въ боль-
ницѣ военной; долго, родимый, лежалъ“... Сумно
на душі, а в очі зазирає лісова тоскнота. Мізок
непокоїться думами-споминами.—Україна десь так
далеко... далеко... Хоч-би заснути як, так може в
сні приснитись... Але сон не приходив, а тривога
в душі здіймала бурю протесту проти сих „козли-
ків“, проти мовчазних сірих земляків, які так по-

кірно йдуть на згубу і вміють лише нарікати на долю.

Мені хочеться кудись утікати. Встати і потай пройти туди, де сидять сміливі люди в залізних касках, і сказати їм: „Ось я сам прийшов до вас. Ми-ж не глядіатори, щоб різатись для чиеїсь утіхи, а боронити я не маю кого. Все, що лише було в мене дорогого, вже зневажено й розбито“.

Мої затаєні думи сполохала біла світляна смуга ворожого прожектора. Біла далека точка світла пагадувала собою око якогось пекельного дракона, який лежить за далеким обрієм і злосливо позирає на чорну смугу лісів, щоб вишукати нас і спопелити своїм огнем зором.

Чогось страшно стало... Разом з тим з'явилось страшне бажання взнати, як то воно буває, коли довжелезний багнет пронизує груди і заставляє вмерти?!.. О, ні! Мій багнет ніколи сього не зробить... Але-ж се будуть робити ті, що зараз уявляють собою сіру кучу страждання і мовчанки. Вони на все здатні, а особливо тоді, коли їм не дати два дні пообідати.

Ліс шумить і гуде так урочисто, велично і сумно. Спомини не кидають мене. Слухаю шуму незнайомих лісів, а душа і серце сповнені болючих пісень, далеких зелених весен і золотого дитинства, коли за вікном буркотіли голуб і голубка, яких я так любив годувати добірним просом просто з своєї маленької чистої долоні. Не знаю, а цікаво знати, чи прийшли-б вони зараз до мене так довірливо, коли моя рука тримає багнета.

Щось непевне діється в світі, а люди безсилі боротися з ним. Я зовсім не думав бути тим, чим

мусів стати. Але мене, без моєї волі, взяли і одягли в сіру одежу, дали в руки багнета, поставили в ряд туполицих людей і сказали: „каблуки вмѣстѣ“!.. Тут стало не все зрозуміло... Спочатку я хотів умерти, а потім стало соромно безгласним вмірати і, лежачи на брудних нарах сонної касарні, я вирішив утворити своєю особою протест проти всього божевільства. Почав з того, що умисне спалив солом'яне „чучало“, яке стояло на підвіррі касарні і за це мене хотіли розстріляти. Мене, людину з мізком в голові і серцем в грудях, хотіли розстріляти за якесь солом'яне чучало, яке я так ненавидів. Але доля була милостива і „за страдальчески революціонное вираженіе взгляда“—як казав полковий командір,—мене не розстріляли, а покарали тим, що запакували в брудний вагон з брудними людьми і повезли... Мовчки проїхав всю дорогу і слухав, як „земляки“ розмовляли про те, як краще заслужити „георгія“, як на війні можна дістати грошей і як врятуватися під час атаки? Казали, що за для того, щоб одержати „георгія“,— „нада услужливать хорошо начальству“, щоб дістати грошей—„обыскивать своихъ убитыхъ товарищовъ и зайнятыя мѣстности“, а за для того, щоб врятуватися під час атаки—„нада залегти и лежать какъ убитый къ верху брюхомъ, али боком“... Свій розум, свої рахунки, свої життєві інтереси.—Але-ж при чому тут я?!.. Нащо мені здалась ся „добра наука“?... Ні, тут щось непевне!—так кричала моя думка і говорило моє серце.

Приїхали на фронт. Двохденний тяжкий похід на позицію. „Свіже військо пожене німців далеко“,—

так казало одгодоване начальство, а ми спочиваємо і ждемо своєї черги, щоб піти в вогонь і полум'я і назватися „героями“.

Піду і я з ними, хоч героїства не прагну ніякого. До сього часу я був фаталістом, так чому-ж не лишитися ним і до кінця?.. Все одно: „Хай буде воля Твоя“!..

Так було тоді, як я лежав горілиць на гнилім моху і старався заснути. В душі наростало якесь всепрощающе молитовне почуття і дивлячись на далекі зорі, хотілося сягнути думкою туди по-за них, щоб зазирнути в далеч невідомих світів, де заховані таємниці Бога. Хто знає, може смерть зовсім не є такою страшною?... Може там, за тими зірками жде нас всіх ще незнана радість, насолода і щастя?... Може смерть є рятунок від сих брудних земляцьких куч?...

11 липня, 1915 року.

Крок за кроком, повільною ходою йшли через поля, зарослі житами. Все ближче і ближче підходили до чарівної лінії, звідки вилітали до неба ракетні вогні. Мимоволі задивляєшся, і виникає думка, що десь у великих містах скучаючі люди за такі вогники платять гроші в той час, як ми тут користуємося безплатно... Трівоба прокидається у всій істоті і рішуче нагадує, що це позиція, що тут завше вітає смерть.

На мить зупинилися і стали розгортати фронт свій. Розсипалися в ланцюг і стали плазувати як

гади. В руках наїжені багнети, в очах хижацькі вогники, а з розкритих ротів вишкіряються озлоблені зуби. „Вінець ствітотвору“, якого прославляв Байрон, показується у всій божественній красі і силі. Ось він, чоловік і добрий християнин, який любить ближнього свого і душу складає за друзі свої, скрадається диким звірем на такого самого, як і сам, чоловіка.

Ні, мені тут не по дорозі! Чого я маю скрадатися дарма, все одно мій багнет незлочинний! Ага, наука-ж у мене: „нада залегти и лежать какъ убитой къ верху брюхом“... Ну що-ж, можна й так...

Заторохтіло щось і заклекотало... Щось творилося пекельне... Я чув, як свистали кулі, бачив, як земляки підіймали в гору руки і з прокльонами падали на землю, а земля стогнала, стогнала, стогнала... Багато могил виросте на зустріч сонцю...

Був ранок ясний і сходило сонце червоне як кров. Полями стелився легенький смарагдовий туман і тихо шелестіли жита. Серед нас багато не долічувалося, бо лишилися там, де так тяжко стогнала земля. Забруджені і потомлені, ми помалу верталися на спочинок, в бік синіючої смуги лісу, де вже раз спочивали.

Мене хтось покликав по іменню. Озирнувшись назад, я побачив молодого москалика Гришку, того самого, що вчора так жалібно грав „умеръ бѣдняга“...

Зараз я не пізнав його. Очі його були круглі і червоні, налиті кровю. Блуза розірвана і на ру-

ках закрівавлена. Шапки на голові не було і маленький русявий кучер прилип до спітнілого лоба. Ніздрі роздулись, а рот так чудно всміхався і вишкіряв два ряди хижих зубів. Щось страшно гидке і одштовхуюче було в його обличчю. Дивлячись на його лице, яке було таке звіряче, мені стало чогось страшно за себе...

— А, знаєте, я сьогодні аж двох заколов, телефона у них взяв і сам живий лишився... Як ви думаєте, тепер мені дадуть „георгія“, чи ні? Ви ось тільки на багнета мого подивіться, так ви побачите, що я кажу правду. Ви бачите на ньому ще свіжу кров?..

І під самі мої очі він підніс закрівавленого багнета, провів по ньому рукою і підніс собі до носа долоню, жадно нюхаючи кров. А тоді, сміючись страшним сміхом, він простягнув свою закрівавлену долоню до мого лица:

— Ось понюхайте!

— Не треба!.. Не треба, Гриша, я-ж і так вірю, так бачу, що ви сьогодні стали героєм!— кричав я йому в лице, а він стояв і продовжав всміхатися. Потім, коли я затих, він так призириливо подивився на мене і сказав: „Так тепер вже вірите! А правда-ж, що я одержу нагороду?!..“

— Правда...

Він, як в доказ своєї перемоги, махнув перед моїми очима якоюсь чорною коробкою, і сказав: „Ось і телефон!“

Я мовчав, а він любовно оглядав свій закрівавлений багнет.

12 Липня, 1915 року.

Йшли через поле, яке було покопане і порите бомбами. Якись колеса, драбини з возів, зарядні скрині валялися скрізь по полю. Край дороги два трупи поруч: в одного страшне лице шкляними очима дивиться в небо і руками стискає чорну багнетну рану в грудях, а другий—закрівавлений і безголовий. Коло них, кроках в десяти, лежить, запряжена в двохколіску, ранена коняка і одчайсно б'є ногами землю. Глибокі стони виривалися з грудей животного, зовсім по людському. Щось наче питання було в них: „Чоловіче! за що даєш мені страждання ці і муки? За що?“ Великі сльози, людські сльози виступали на очах животного.

А дорогою йшли ми, а з нас кожний був чоловік, який жадно нюхав кров такогож чоловіка, як і сам. Я став боятися за себе серед цих страшних людей.—Невже і я таким стану?—думав я. Щоб заглушити страх своєї душі, я старався щось пригадати про голубів, яких я колись годував з долоні, старався мріяти про любов до Соні, яка мене любила і яку я покинув в дома; уявляю собі шум загального людського протесту проти злоби, хотів щось думати про душу чоловіка, який став звірем. Але все це приводило до безнадійности і розпачу. Хотілося в знак протесту лягти поруч раненої коняки і без милосердя бити кулаками землю доти, доки ці люди не схаменуться і не згадають Бога. Але, чи схаменуться вони в своїм безумстві і чи згадають його, що дав всьому рух і призначення?

Розпука в моїй душі безнадійно ридала. Щоб заглушити голос її ридання, я став робитися ме-

лянхолійно-байдужим до всього, що творилося навколо мене. Я став жити своїм життям, а вони закричали: „Він збожеволів, збожеволів!“

Тоді в їх злобних очах я побачив жах животного. Вони одступили від мене і стали вимагати, щоб мене зараз-же забрали від них, бо їм було зі мною страшно і небезпечно...

13 Липня, 1915 року.

Їм здається, що начеб-то я збожеволів, а у мене умисна „мелянхолія“. Мене забрали і повезли. В дорозі я лежав на полиці санітарного вагону і поринав в снах своїх, бо не хотів знати дійсности. Годинами, коли сні відходили від мене, я бачив жах життя, який в образі милосердної сестри нахабно скрадався до мене.

Колись я читав в Мережковського, що начеб-то Леонардо-де-Вінчі мав свого двійника. З якогось часу я став відчувати, що в мене єсть ще хтось другий, який має своє „я“. Він зазирає в мою душу в безсонні ночі, а в снах катує серце. В снах своїх я бачу його, і веду з ним цікаву боротьбу за щось, чого я ще й сам гаразд не розумію. Боротьба має якийсь цікавий зміст і подобається мені.

Ті сказали, що я божевільний, а лікар визнав мене острим неврастеніком. Може воно й так—я не знаю... Почуваю лише, що за мною ходить „хтось мій“ і носить в собі все зло людей. Я змагаюся з ним, але не знаю, хто переможе з нас. Може то мій двійник, бо вже не раз я став помі-

чати, що як я йду в місячну ніч, то біля мене з'являється дві тіні. Одного разу, вже в шпиталі, я побачив в зеркалі лице свого двійника. Він в дечому нагадував мене, а тільки надто острі і пронизливі були його очі. Мої-ж очі стиха гаснуть зором і оптичні шкла прояснюють виднокруги.

29 Липня, 1915 року.

Зараз я в шпиталі над морем. Я далеко від тих піль, де міліони розлючених людей скрадаються друг на друга. Я тут, де цвітуть золоті безсмертники на кльомбах і жовкне листя акацій і шовковини. Я слухаю легенького плюскоту морських хвиль і мені стає лекше на серці, що я вільний син природи, і, який жах охоплює душу при одній думці свого повороту на далекі поля!.. Ні, вже краще не думати!...

Тут є сестричка—Маруся. Вона симпатична і мила панна. Вона приємно всміхається до мене і в її очах я бачу якесь затаєне жадання. Даючи мені лікарство, або міраючи температуру, вона чогось надто близько схиляється до мене. Чого вона хоче? Любити я все одно не можу, бо вже любив колись одну... А Маруся?... Вона сестра милосердна, так мусить всміхатися, бо тоді хорим краще... А може її лікар наказує це робити,—хто знає.

6 Серпня, 1915 року.

Ніч зійшла на землю і над морем все заснуло. Сумно по осінньому шепталися дерева, якось чудно гомоніло море і гомін його хвиль срібних

при місячнім сяєві нагадав мені шум незнайомих лісів. Солодко-солоний запах моря сполучився з гірким запахом гнилого моху, на якому я спочивав колись. З моря поблискувало світло далеких маяків. Я сам один сидів на лавочці і намагався уявити собі картину першого дня творіння світу. Думав, як-то могло бути в той день, коли вперше стався рух і з'явилося життя? Чи було щось спільне з цим спокоєм над морем і тим шумом в полях?

На доріжці зашелестіло листя і прийшла сестричка—Маруся. Сіла біля мене на лавочку і заплакала. Я спокійно не можу дивитися на сльози, а тим більше жіночі, а через те став її заспокоювати і розпитуватися, що так її стурбувало? Хлипаючи як мала дитина, вона стала казати, що сьогодні слугитель Семен тяжко прибив її песика Мільтошку і він зараз конає. Я пригадав конаючу коняку і мені стало жаль Марусю, що вона позбулась свого песика. Я знав Мільтошку, який був поганим рудим цуциком, за яким неварто було плакати. Приходилось розважати:

— Не плачте так гірко, ви другого цуцика купите, ще кращого.

Крізь сльози відповідала:

— Кращого не куплю за цього, тай за що я його куплю, коли я не маю грошей?

— Співчуваю вам і коли-б я зараз мав гроші, так купив би вам аж два песики: одного—як Мільтошку, а другого великого такого, як сен-бернар, або мордатого бульдога.

— Ви правду кажете, що співчуваєте?

— Звичайно.

Радісно скрикнула:

— Мій хороший, як мені гарно стало! Скажіть же мені, як зараз з Семеном бути? Правда, його треба якось покарати?

— Треба, звичайно.

Маруся випросталася і сказала:

— Я поскаржуся старшому лікареві, а він його на позицію вишле. Цей Семен запасний і просто неможливо його навіть тут тримати. Старший лікар для мене все зробить. Він мені ще ні одного разу ні в чому невідмоляв.

Незнайомі ліси встали перед мною і гнилим мохом запахло. З'явилась одна думка, яка до сього часу ще й разу не з'являлася. Наче той другий, що досі змагався зі мною, розбудив її. Нерішуче я сказав:

— А, може, ви будете такою славною, що попросите за мене, щоб мене не повертали знов туди, звідки я приїхав сюди? Колиб ви знали, як я заскучив за своїм Поліссям, де я вродився і виріс!

Вона схилилася до мене і сказала:

— Мій хороший, чого-ж ви мовчали досі? Коли ви заслужите цього в мене, так чому-ж для вас цього незробити.

— Я прошу, а заслужити цього певне не зможу.

— Чому?! Ви-ж такий розумний, милий, славний... Схилилась ще ближче, а очі палають. Така стала гарна і приваблива.

Сказав щось про Мільтошку, але вона відмовила, що за нього Семен понюхає пороху і знов заблиснула очима.

Я взяв її за руку, а думка кричала гвалтом:
„Ой, щось непевне!... Щось непевне!“.

Дурниця все! Боротьба за існування дається
всякою ціною.

— Марусю!

— Мій хороший, чого?...

Довгий гарячий поцілунок з'єднав наші уста...

10 Серпня, 1915 року.

Слава!... Їду вільним в свій край, за яким я
так заскучав і де мене так чекають. Далекі поля,
незнайомі ліси, Гришка, море, світло маяків, Ма-
руся, Мільтошка—лишилися спогадами прожитого
життєвого сну, а передо мною стоїть лише одно
моє рідне Полісся.

Випадково взяв до рук військового записника,
щоб спалити його, бо страшні річі записані там.
Але сині рядочки прожитого не хотіли горіти, бо
скроплені сльозами самотності і туги, просилися
ще жити. Хай живуть, хоч я гаразд знаю, що щось
непевне є в них.

1917 р. 26 Лютого.

VI За правду.

Сиджу і думаю, як це воно так сталося, що й волі люде добилися, а спокою немає в світі і до чого тільки життя наше не доходить! А ще не так давно люде боролися за добро, за слово правди гинули. От пригадую один випадок з військового життя, який ніколи не зітреться з моєї пам'яті.

Був я на позиції. Наш полк стояв тоді у Польщі біля кріпости Осовець. Мало що не третій місяць сиділи в мокрих, обмерзлих окопах всі застужені, нужденні і голодні. Щодня тільки й те робили, що ходили в розвідку і втікали до німців, або хоронили мертвих товаришів. Було незворотно сумно на душі і тяжко на серці. Тільки було й радості, що махорчана цигарка, або лист з дому. А за те, щоб хоч один тиждень побути в дома серед рідних людей, то кожний, незадумуючись, охоче віддавав би половину свого життя.

Іноді, як вже надто було тяжко жити, коли де-які слабодухі самі стали стрілятися, ми пошепки говорили про те, що колись мусить лопнути терпіння і люд повстане волі і долі добувати. Сидячи під бліндажем, свято вірили в майбутню революцію.

Якось прийшла до нас зміна, а ми мали одійти на спочивок в найближче від позиції містечко.

Мене послали на перед, щоб я зарані знайшов помешкання, а на поміч мені дали Грицька Остапенка, такого славного, високого, стрункого парубка. З Грицьком Остапенком ми познайомилися ще в роті, а подружили в окопі, як стояли біля одної бойниці. Був він парубок розумний, скінчив якусь художньо-промислову школу, лічив себе гуманістом і християнином, а через те рішуче повставав проти війни. Мені він багато розказував про те, що відчувала його душа і чим боліло серце. „Ех,—казав він,—коли ж нарешті прийде той спасенний час, що схаменуться люди і перестануть йти брат на брата!.. Які ж це християне, коли вони живуть по звірячому!.. Болить серце, кричить душа проти кривди, та біда, що сили немає такої, як в Самсона... Знасилювали тіло і душу, але ще й цього їм мало. Святотатці і фарисеї, будьте ви прокляті. Таких і Христос бив бичем в святім храмі, бо їх нічим иншим не дошкулиш“...

Наскільки міг, настільки заспокоював я його, але він завсіди ходив смутний і невеселий. Свої службові обов'язки він виконував так, як ніхто в цілій роті, але начальство чогось не-то не любило його, не-то боялося.

Ротний командір, що був з підпрапорщиків, майже що дня давав фельдфебелеві інструкції.

— Ти там за Остапенком посторожи! Якись книжечки в його мішку завелися...

— Я вже смотрел, там каліндар, записна книжечка і біблія—відповідав фельдфебель.

— Ага! Так і біблія в нього есть!.. Треба слідити за ним і бути построже!—наказував ротний.

Але фельдфебель, не дивлячись на своє службове „стараніє“, так і не міг вчепитися до Остапенка, хоч той зовсім не ховався з своєю біблією і завжди читав її салдатам, і по ній пояснював всю злочинність війни і фарисейства начальничого.

Робив він це так розумно і спокійно, надавав своїм бесідам стільки релігійної святости, що й сам фельдфебель заслуховувався не раз і мовчки глибоко зітхав.

Знайшовши помешкання, ми вийшли за містечко на зустріч своїй роті, щоб провести її до помешкань. Попереду їхав ротний командір, який, зрівнявшись з нами, спитався: „Ну, що, єсть квартира“?

— Єсть!—відмовили ми.

— Как відповідаєте?! Как вас учілі?—закричав він. Ми обоє стояли мовчки і обоє не знали, чим саме провинилися. Я так і не міг догадатися, а Остапенко сказав:

— Вибачайте, ваше благородіє! Ми дуже стамилися!

— Ага!.. Ну, так от ти, що просиш прощення, зараз же мусиш віддати мені свою біблію, або зробити вечором одну послугу. А ти, що стоїш стовпом, станеш на чотири години під вінтовку!—сказав до мене ротний командір.

Повернувшись на місце нашого спочивку, я зараз же став відбувати свою кару, а Остапенко нетерпляче чекав вечора, яку то саме послугу він має зробити ротному!

Вечором, коли вже всі розташувалися на нарах, а я сидів і розмовляв з Остапенком, в хату

ввійшов ротний командір і, не звертаючи ніякісенької уваги на команду діжурного, зараз же крикнув:

— Остапенко! Сейчась иди сюда!

Остапенко вийшов і став перед ротним.

— Что прикажете?—спитався.

— Вотъ ты, Остапенко, парень не дуракъ! Говорить ты умѣешь красиво, такъ пойди въ большой, третій отъ этого, бѣлый домъ и приведи мнѣ на ночь паненку, которую я сегодня присмотрѣлъ. Паненка эта называется Анеля и очень мнѣ понравилась, да только гордая, чтобъ ее чортъ взялъ. Ну, такъ вотъ эту самую паненку нужно взять во что бы тамъ ни стало. Слышишь!..

— Такъ точно, слышу!.. Но... но я этого сдѣлать не могу, это будетъ насиліе и мое человѣческое достоинство не позволяетъ услужить вамъ... Вы меня поставьте подъ винтовку.

— Ахъ ты свинья такая глупая! Такъ ты будешь оказывать неповиновеніе, да еще позволяешь давать свои дурацкіе совѣты, что мнѣ дѣлать съ тобой?!.. Дуракъ, да ведь я могу тебя застрѣлить, повѣсить и все, что угодно сдѣлать съ тобою, ничуть объ этомъ не совѣтуюсь съ тобою самимъ!.. Давай сюда сейчасъ свою библію, слыши!

— Не дам!—глухо сказав Остапенко це одне слово.

— Что?! Такъ возьми вотъ что въ зубы!—скрикнув ротний не своїм голосом і вдарив Остапенка кулаком в лице... А тоді, коли Остапенко, обливаючись кров'ю, упав до долу, ротному, як видно, стало ніяково і він, повернувшись до взводного, роблено суворим голосом сказав: „Взводный!

Вотъ ты достань его біблію и принеси мнѣ, а ево самого ужъ наказывать не нужно... Да, вотъ что, позабылъ... ты позови ефрейтора Рогозу и скажи ему, чтобы онъ пошелъ въ третій отъ этого дома большой бѣлый домъ и позвалъ на дворъ паненку Анелю, а я тамъ буду ждать ее со своими вѣстовыми“...

Почекавши трохи, заким йому подали Остапенкову біблію, ротний помалу вийшов з хати і подався до себе.

В помешканню було так тихо, що так тихо не буває навіть в могильнім склепу. Тяжкий сум запанував в серцях людей і кожний не міг вимовити і слова. Так і спати мовчки полягали.

Коли опівночі залунав якийсь шум і крик, я прокинувся, то побачив, що кричав діжурний, кричав днівальний, кричав вістовий ротного і ще хтось щось кричав, але нічого не міг ще зрозуміти з того крику. Всі вони кричали: „Убито!.. убито!..“ Кого убито і де, трудно було допитатися. Нарешті діжурний сказав, що убито ротного командіра біля білого дому в той час, як „ихъ благородіе хотѣли къ себѣ проклятую полячку взять“...

Хто убив і як саме, вони не казали. Але, аж потім виявилось, що хтось вистрілив з-за вугла і попав просто в ліве вухо, так що ротний всього один раз крикнув і помер.

Злякано схоплювалися всі сонні і злякано дивилися друг на друга і кожний не довіряв друг другу. Не було тільки одного Остапенка тут.

Прибіг фельдфебель і став питатися: „Де Остапенко?“

Але всі могли сказати лиш одно, що бачили його ввечері, як вмивав окровавлене своє лице, бачили, як він лягав спати, а зараз немає його, як вода змила... Страшно стало всім, що то завтра буде, як почнеться люте слідство?..

Коли тут враз всі затихли. В хату ввійшов Остапенко і мовчки став біля порогу. Лице його було бліде, як крейда, а очі горіли як два вуглики... Він стояв стиснувши в руках свою вінтовку і дивився на нас... Якийсь час панувала тиша, а потім почувся шепіт: „Так це він убив ротного... він убив... убив“...

Лице Остапенка здригнулося, і він, випроставшись, враз заговорив: „Товариші! Мої милі! Сьогодні я убив гадину, яка насилувала вас і ще хотіла знасилувати жінку, яку брав розбоем з хати її батька. Я убив і в цьому признаюся. Можете мене взяти, бо втікати я не буду, але з цього ви всі матимете добру науку... Думаю, що проклинати мене не будете за мій вчинок!..“

Всі стояли, як скамяніли, ніхто не промовив і слова. А тоді він кинув до ніг фельдфебеля свою вінтовку і сказав: „Чого ви дивитесь, пан фельдфебель? Призначайте людей і ведіть мене до полковника, а полковникові скажіть, що я убив ротного і втівав, а ви мене зловили. Ви за це одержите георгієвського хреста, обовязково“...

Фельдфебель так і спалахнув: „Вяжите его, подлеца, да только покрепчей, а то вонь утечет!..“

Діжурний і взводні кинулись виконувати наказ, але Остапенко сам до них простяг свої руки.

Вже коли його звязали і „караульний наряд“ його одноротників брався його вести, я не міг витерпіти і, протиснувшись ближче до його, сказав йому: „Братику мій, нащо ж ти наробив такого зла собі?“

Він подивився на мене таким милим поглядом своїх карих очей, що в мене аж серце стислося, а потім тихо-тихо зітхнув і промовив: „За правду гину, мій друже! Прощайте!“

Повели... Оглянувся на порозі і сльози бризнули з його очей... Після того більше я його не бачив... На другий день його розстріляли, а як розстрілювали його, то наша рота для „наглядной науки“ на розстріл його ходила дивитися... Дякую Богові, що я тоді тяжко захворав і не міг встати з постелі.

1918 р. 10 Січня.

VI. Злочинна тьма.

Осінь ніч схиляє своє чоло до долу і в білих туманах таємничо шепочуться тривожні сні. Стокрилі вітри летять з холодної півночі і про щось сумне гомонять поліські ліси. Темне, захмарене небо ридас дрібними сльозами осіннього жалю. Навколо мовчанка і смертельна утома панує. Тільки там, в глибині лісів, на вузькій заболоченій дорозі,—що безконечно-довгою биндою простяглася над прудкохвилюю Случею,—притаїлося і гомоніло маленьке людське життя.

Важкий, драбинчатий віз повільно, з жалібним скрипінням тягнувся за парою сухоребрих коней, які, виснажені тяжкою мужицькою працею, безсило плентаючись ногами, покірно везли важкого воза, самі навіть не знаючи того, куди везуть його і кому се потрібно... Мужицька доля не пестила їх, як не пестила і самого господаря. Вони вічно возили; в надмірній праці надривали свої сили: їх завше без милосердя били і вони завше були голодні. Жалібно витягнувши свої нужденні голови, сумно дивлячись в далеч безконечної, важкої, заболоченої дороги, вони все йшли і йшли... Одно лише знали, що мусять тягти цього важкого воза доти, доки тягнеться перед ними ся безконечна дорога.

На возі сиділо четверо людей. На передку воза сидів господар підводи, високий, тонкий, з густо зарослим лицем, мужик в кожусі і чорній смушевій шапці, впоруч його сидів сліпий лірник з білою старечою бородою і держав на колінах свою ліру, по-заду сиділо двоє, одягнені в сірі салдацькі шинелі, одноманітних людей, які зараз поверталися з фронту, до своїх домівок. В одного були великі котячі вуси, чим він і відрізнявся від свого сутуловатого товариша. Перед ними, десь далеко, мала бути залізнична станція, куди вони зараз їхали сею лісовою грузькою дорогою.

В горі темне небо, обважніле від хмар, низько нависло над лісами і, здавалося, загрожувало задушити їх собою. Між високими деревами злотно і суворо крикали ворони і в півночі літали навмання, стараючись знайти затишне місце на вогкій гияці.

— Горілки!.. Давай ще горілки!.. Давай мені, хай наплюся я, забуду за горе своє!.. Як балюють так балюють, а як п'ють, так випивають до дна!.. На що нам здалися гроші, як хочеться радості!..

Всі четверо гуляли і з черепаної філіжанки по черзі пили жовто-оруду саморобку. Щораз наливалося в щерть брудна філіжанка і остра саморобка, забиваючи дихання, насильно вливалася в жадаюче горло.

На возі лежить барильце з саморобкою, біля якого сидить отой чоловік з котячими вусами і, без перестанку, наливає іншим і не сам. Здається, що вони забули за все, або все забуло їх. Такі

чужі і таємничі навколо їх були ліси, така безконечна дорога лежала перед ними...

— Горілки!.. Давай горілки!.. Хай я знатиму те, що за три роки волі дочекався!.. Дурниця те, що ми темні... нічого, все нічого... Нам ніколи сонце не світило і не буде світити, коли ми самі не заставим його се зробити... Ніч темна, тумани душать, а небо осліпло... Мені холодно і я хочу пити... Налий мені повнісеньку і я випю до самісенького дна... Люблю все робити до кінця... Хто нас посміє за се осудити?..

Так говорив сутуловатий чоловік, а чоловік з котячими вусами помалу наливав повну філіжанку і, подаючи йому, промовляв: „На здоровля, пийте! Нам вже давно не всміхалася доля і не світило сонце!..“

Чорні ворони зловіщим криком віщували їм нещастя, а вони їхали і нічого не відали і не знали, так само, як і сі коні, які не знали того, чи довго ще їм тягти важкого воза...

Ще за-дня вони вибралися в дорогу і так їх ніч захопила. Обидва йшли з одного полку і в одне село верталися,—земляки були. В однім селі спочинути сіли, а їх до хати люди запросили і саморобкою почастували. Коли зашуміло в голові, то вони найняли собі візника і за останні гроші ціле барильце горілки купили собі на дорогу. Ще коли гуляли там, то їм лірник грав на лірі, а вони танцювали. Як вилізли на віз, то жаль їм було кидати сліпого, так і його взяли з собою, щоб грав їм в дорозі, щоб веселіше було їхати... В до-

розі гуляли, співали, кричали і без кінця краю пили...

— Радуються серце, що скінчилися муки, давай-же горілки, давай!.. Давно пив горілку!..

Вони пють і не помічають, що ледве сунеться їх віз і ледве тягнуться в грязюці коні. Вони ще трохи відчують надзвичайну вогкість сеї надзвичайної, холодної, осінньої ночі, яка неначе випливала десь із п'ятьми лісових низин і намагалася задушити своїм диханням все життя, кожний згук, кожний голос.

Повільно стихає шум лісів і стомлений вітер безсило згортає крила свої. Замирає шелест пожовклого листя, ще низче схиляється важке небо, ще густійші снуються тумани і тільки, десь в низу, без утоми клюпошуться і шумують хвилі Случі.

Мовчать столітні велетні—сосни, мовчить заболочена дорога, мовчить захмарене небо і все затихло, заніміло...

Тільки вони одні все пють, розважаються, нарікають і все їдуть і їдуть.

Колись, в один проклятий день, був початок всього. Тоді їх вигнали з рідних хат, одірвали від плуга, від жінок і дітей. Острігли голови, передягли в сіру одежу і в руки дали важкі рушниці з багнетами, які стали для них карою неба і помстою сатани.

Вони опинилися в чужих полях, де гинули від холоду і голоду; довгі дні терпіли нужду і знущання над собою в той саме час, як в їх очі за-

зирала смерть. В тяжкій тузі за рідними, вони злобіли і гинули, гинули... Покірно копали окопи, будували землянки і ставили хрести на свіжих могилах своїх товаришів. Вони, подібно гадам, плазували в грязюці, де цілими днями пролежували в засідках на інших таких-же самих людей і все за для того, щоб своє життя зберегти, щоб не полягти даремне... А за їх спинами кипіло інше життя і інші діла творилися... Зігнувшись в три погібелі, в зімові ночі, вони сиділи в своїх снігових окопах, а в той час, цілком безпечні за себе, в великих, осяйних електричним світлом, містах творилися розпустливі бешкети і машкаради. Вони, проклинаючи той день, коли з'явилися на світ, з вірою і надією молилися Невідомому, щоб скорше скінчилися часи мовчазного терпіння. Вони вічно працювали і ніколи не були ситими. Поливали кривавим потом кусок свого чорного хліба, а кровю своєю боронили спокій своїх товаришів.

Зараз вони виснажені і знесилені вертаються до дому з голодним ротом і порожніми руками. Чи зможуть вони знайти спокій під рідною стріхою? Страшна образа стогне в їх душах, а в серцях нарастає страшна і незрозуміла злоба.

Вони помалу скаженіють від випитої саморобки і самі не знають, на чому-б і на кому вилити гнів свій і зігнати злобу. Щастя для них, се те сонце, яке ніколи їм не хотіло світити,—коли його не заставиш,—а як його заставити, як?.. Світ людський... се пекельне страховище, страшна мара...

Як перемогти його? І їх обхопила страшна жадова все знищити, розбити, зруйнувати так, щоб

каменя на камені не лишилося. Бажалося без жалю когось мучити, насилувати, розривати на дрібні шматочки і з чортячим реготом знущатися над усім, що тільки шанується людьми, які ще не були в кривавих полях... Хотілося все перевернути і могутньою рукою скинути в безодню небуття, щоб прийшла на весь світ тьма і принесла-б вічний спокій, сон, мовчання і тишу.

Але вони безсилі се зробити, навіть і тоді, коли їх язики висихають від злости вони б'ються кулаками в свої груди і кричать, що ще прийде день страшної голодної помсти, коли сонце заплаче кривавими сльозами. А через те вони пють, щоб горілкою загасити той страшний вогонь, що палить їх душі серця.

Вони пють і пють...

— Дай мені горілки, хай я напюся!..

Вдома чекають їх голодні діти. Хліба вже давно немає. З мокрих стін і стелі капає холодними краплями вода. До дверей штовхається нахабний реквізитор. Скоро зіма. Холодні, білі, мовчазні сніги заметуть убогі села і заморозять життя суворі морози. В полях настане мертвий спокій мовчазної пустині, де голодна худоба не знайде паші собі. Безкрайня туга! Се прокляте з'явище треба скорше прогнати, щоб на його місце поставити щось інше, більше радісне і більш надійне, от хоч-би таке, як свят-вечір в рідній хаті.

Вони пють... Ілюзії не з'являються... Жорстоке з'явище стоїть перед очами, як ненажерлива потвора, що розкриває свою чорну пашу, намагаючись прогинути свою жертву...

— Горілки!.. Давай горілки, хай веселійше буде!..—По самі вінці налита філіжанка гуляє з рук в руки.

— Діду, на ось і пий! Пий до дна, а потім заспіваєш нам жалібної.

Тремтучими руками бере старий філіжанку і захлипаючись випиває до дня. Потім береться за ліру і тихо грає щось сумне і урочисте,—церковне щось...

— Співай нам, діду, про мужицьке горе і страждання!..

Піднявши до чорного неба великі більма сліпих очей, він налагоджує ліру та починає ридати старими струнами

Він співає...

Співає чорне небо,—обважніле над їх головами,—співають зграї чорного вороння, співають ліси, співає смерть невчасно згаслого проміння щастя в мовчазних небесах безконечности. Співає журба, вклякнувши перед лицем суворого життя; співає чорний піт, що падає з чола в брудне болото; співає право, зневажене силою; співає всесильний гнів простої душі, розбитої стражданням. Співає й скаржитися велика туга переможених і знесилених; кричить співом вихор свавільних душ, в яких сплітаються блискавиці громів; протестує обурення палаючих сердець, в яких нарастають перші пориви майбутніх ураганів...

Ридає ліра і про мужицьке горе словами розповідає. Розповідає про те, як плаче мужицька доля, коли в очеретах тужать осінні вітри. А в-горі, над

верховіттями дерев, слухають хмари сумної пісні і мовчки кудись линуть і линуть...

Схилились голови на груди, і голосні вигуки приєднались до звуків ліри, які, як довгий батіг, безмилосердно билися і хльостали в чорне лице неба...

— Горілки!.. Дай мені горілки, хай загартуються мої жили і кости!..

Знову, повна саморобки, філіжанка гуляє. Чоловік з котячими вусами бе себе кулаком по голові і кричить кудись в тьму лісів:

— Хиба ж се пісня! Се проклін і лайка, а не пісня! Кого-ж сей старий дурень лає, кого проклинає?!

Затихли співи. Затихли голоси. На мить стало тихо. Протяжний грізний гомін лісів гомонів уперто.

Туга, як злодій, підкралася і засіла біля барільця з саморобкою. Забулися пити... Мовчки їдуть і слухають, як скреплять колеса, як шумлять дерева навколо... Всім їм хотілося припасти до полудрабків головою і гірко плакати над своєю безпорадністю.

По дорозі, помалу, ледве переступаючи з ноги на ногу, йшов хтось сірий і маленький. Побачивши людину, всі наче віджили:

— Гей, чоловіче добрий!.. Хто ти і куди йдеш сам один в таку тьму?.. Йди до нас, так ніг не надириватимеш! В нас туга в душі, так за те можемо потішити серце!.. Йди сюди, а тут і саморобка і музика є... все є, а тільки щастя немає!.. Йди!..

Прохожий стоїть нерухомо і мовчки позирає на воза, де сиділи якісь чудні люди. В його грудях

щось заговорило передчуттям страшного і він не знав, що робити. Тіло його відчувало страшну втому, яка тягла до воза, а в серці щось говорило болючою трівогою.

— Ну, товаришу, скоріще!.. Веселійше буде нам і тобі! Знесилився, бідний, так хай одпочинуть ноги твої...

Ще хвилина вагання і нерішучість прохожого переходить в рішучість і він сміливо йде до воза. Вилізаючи на віз, він витирає полою шинелі піт на чолі і ніяково каже: „Проклятуща дорога, ноги не можна витягти з грязюки, ледве що трийцять верст прошкандибав за день. Іду і йду, що аж під грудьми зболіло. Сили вже такої немає, як то колись була... Позиція з'їла здоров'є моє“...

— Так ти такий самий салдат, як і ми? Так і доля наша однаковисенька... Подивись навколо, яка тьма скрізь!.. Ми їдемо до дому з порожніми руками... Ха-ха-ха!.. І ти, як видно, так саме вертаєшся... Горілки!.. Пий, товаришу, горілочку-саморобочку... Ми за останні гроші придбали її, аби тільки мужицька радість прийшла в наші душі.

Подорожній бере філіжанку і випиває все до краплі. Йому ще наливають і він випиває все до дна, не думаючи і не вагаючись.

— Так ти справді гарно вмієш пити!.. Пий, товаришу, пий, скільки влізе в горлянку, бо тільки з горілкою краще в світі живеться..

І подорожній п'є і п'є.

Старий лірник знов зводить до неба свої більми і знов ридає його ліра.

Далеко на сході, над лісами і туманами серед хмар стало пробиватися бліде світло; сховався місяць і його бліде проміння інколи зганяло тіні на лицах подорожніх. По обох біч дороги високі дерева стали нагадувати собою чудернацьких велетнів, і здавалося, що вони вели між собою таємничу змову проти цих людей. Шкуратяний кажан сполохано пролітав над їх головами, а десь в глибині лісів, пронизливо і розпачливо гукали сови.

Подорожніх це не цікавило майже. Одномаїтно і сумно, голосом безнадійности, ридала ліра. Філіжанка з саморобкою гуляла як і раніше, а прохожий товариш, під шумом хмелю, весело і задовольнено говорив і говорив.

— Кажу вам, що чоловік, заким він живе на світі, так мусить дбати за себе. Щоб там не було, а він мусить бути чоловіком! Зруйнуй все, поломи замки, а хліба кусок щоб ти мав завше. Я не такий дурень, як вам здається, щоб вертатися до дому з порожніми руками. Ні, ось моя праця і старанок!

І він з усієї сили гатить себе кулаком в груди.

— Два папірці по 250, а коли їх скласти в один папірець, то буде цілих 500. Кажу вам, що треба дбати.. А папірці такі новенькі, ви ще й не бачили таких, бо вони тільки що вийшли... папірці новенькі, два папірці і кожний по 250... нове правительство їх випустило... Ось вони!.. Дивіться!..

Він ростібає шинелю і достає з-за пазухи біленьку хустиночку, з якої виймає дві бумажки, по 250 карбованців кожну, і з реготом махає ними в повітрі. Візник і обидва запасні скамяніли від та-

кої вражаючої несподіванки і мовчки, як зачаровані, дивилися то на прохожого, то на його гроші. Чоловік з котячими вусами, забувши навіть за своє барильце з саморобкою, жадібно простяг руку, щоб переконатися в правдивості слів подорожнього; візник теж покинувши віжки повернувся на колінах і теж простягає для чогось руку і другий сутуловатий запасний сидів вирівняний, як струна, і пильно стежив за кожним рухом чудного подорожнього. Тільки один сліпий лірник байдуже грав своєї безконечної пісні.

— Не дармо я був і на війні. Що з того, що каптінармус маленький собі чоловік, але за-те-ж копійка в нього є! А зараз я їду до дому. Пустили зовсім... Гей, ви, чого роти пороззявляли! Горілки давайте сюди, а як нестане, то я ще стільки куплю вам її... Шануйте мене, кажу вам, а не сидіть бабами!..

Сховав свої гроші за пазуху і сам наливав собі і пив, ні-на-що не звертаючи уваги. Він пив і не помічав того, що серед подорожних запанувала якась незрозуміла мовчанка і що ніхто нічого не відповідав на його слова.

В пільмі чується, як важко дихають подорожні. Два папірці не зникають з їх очей, вони хлюстають по їх гарячих чолах, як холодні крила кажана. Цілих 500 карбованців!..

Вони ніяк не можуть зрозуміти того, як в сього чоловіка можуть бути такі великі гроші в той час, як вони ні з чим їдуть до дому. А в дома бліда жінка, голодні діти, обірвана хата та сухоребра корова. Навіть копійчаного гостинця для ді-

тей не привезуть, а тут, перед самим носом, такий самий чоловік, як і вони, гордо хвалиться грішми.

Вони мовчать і так починають розуміти друг друга. Один в другого бачуть страшну безодню в душі і нестриману жадобу і злість в очах. Вони відчують те, що скоро мусить статися і з жахом позирають друг на друга.

Ніхто вже не просить і не просить горілки. Заціпилися уста їх. Ніхто не просить грати, бо лірник став зайвим з своєю лірою. Мовчанка душить їх, а язик не в силі вимовити слово. Чутно, як важко сопуть коні і скриплять деревляні колеса в грязюці.

Враз знов озвалася ліра, здавалося, що сама темна ніч розридалася, самотня, забута, безутішна...

Схвильовані подорожні люди чують, що в їх серцях прокинулася якась сонна сила, яка ще раз кличе до свідомости, викликає на герць розуму те потворливе чуття, що злодієм закралося в душі на дні.

Кожному з них хочеться вирвати з рук старця ліру і до щенту порвати всі струни, щоб вони не сміли так страшно грати... Щоб не сміли... А лірник все грає і грає... Жорстоко і безмилосердно заставляє струни жалібно ридати...

Задихаючись в п'їтмі, мовчать подорожні і, неначе по змові, все тіснійше і ближче підсовують ся до прохожого товариша.

Ніхто не сміє глянути в лице друг друга, ніхто не відчиняє своєї душі, бо душі їх відчинилися самі собою друг перед другом, і кожний бачить в них ту страшну прірву зла, де будується страшний дух жадоби. Всі три голови з'єдналися в одну, мо-

гутню і злочинну, яка запалила в собі мозок, витиснула з мозку свідомість доброго і утворилося страшне і чорне щось...

Прохожий захмелів і, нічого не помічаючи, все ще вигукував:

— Гей ви, чого затихли! Чи позакладало вам, чи що? Давайте-ж горілки!.. Давайт...

Останнього слова він вже не міг скінчити. В темі нежданно витягнулося дві жиловатих кістлявих руки чоловіка з котячими усами і як залізні обценьки схопили його за горло. І, в той-же час, не кажучи нікому ні єдиного слова, без всякої змови, не показавши друг другу й пальцем, сутуловатий запасний і поліський дядько-візник, обоє поспішилися протягти до прохожого товариша свої руки і сплелися в єдину силу в єдине зло. Позбавлений змоги дихати, прохожий товариш одчайнно б'ється ногами, пазурами до крові рве їх за лиця, кусає зубами, як скажений собака, але все дарма... Ще міцнійше тиснуть за горло дві кістлявих руки, ще кріпше сутуловатий запасний надавлює на груди, ще страшнійше бє здоровими, мозолястими, міцними як залізо, кулаками поліський дядько. Прохожий мукає, як зарізане теля, реве і хропе чудним, далеким, почильним голосом, страшно в конвульсіях починає тіпатися його тіло, а із уст клубками покотилася кривава піна, з якої, як жадо гріху, вистромився великий чорний язик, який повільно падає на груди і той, ще раз страшно здригнувшись, покірно починає стихати...

Боротьба скінчилася... Лишається тільки ще забрати гроші... Але злочинці розступилися і ста-

ралися сховатися по кутках воза. З палаючим жахом в очах, важко дихаючи, вони злякано дивилися на група, який витягався і розростався на весь віз. Для них вже не хватає місця на возі і вони підгортають під себе ноги, щоб не торкатись трупа... Дарма все, труп все розростається і розпухає в цілу гору, тиснеться до них і придавлює їх. Задихаючись і дріжучи всім своїм тілом, вони з невимовним жахом стежать за трупом, за його великими шклянними очима, темним ротом і великим чорним язиком. П'ятьсот карбованців лежать тут, на спухлих, як гора, грудях, але ніхто з них не сміє протягти туди свою руку.

Сліпий лірник, що нічого не чув за риданням своєї ліри, зараз покинув грати і просить горілки. Він просить, але ніхто не чує його; він простягає навіть руку, але ніхто нічого не дає в неї. Тоді він знову бере ліру і знову ридають струни над мовчазним трупом. Старий і сам того не знає, чого так жалібно, так тужно плаче його ліра.

Коли ось один подорожний вискочив з воза і, упавши в грязюку, митью схоплюється і біжить в тьму лісів. Слідом за ним вискакує і другий і митью десь зникає. Втікають від жаху злочинства свого і не знають, куди сховатися від нього. Дядько лишається сам один і божевільним поглядом оглядає свого воза, дивиться на труп, на старого лірника, на свої нужденні конята і не знає, що робити зараз і що буде завтра, як зійде сонце. Куди сховати цього страшного трупа? Що робити з ним? І поспішаючись він вилізає з воза і починає божевільно бігти кудись в тьму, в тумани.

На возі лишається труп і лірник з лірою; одна пісня і смерть, яку покірно кудись везуть знесилені коненята.

Втікачі біжать все далі і далі. Втікаючи, вони бояться озирнутися назад і поспішаються втікти як мога даліше від місця страшного злочинства. Всі вони біжать в різні сторони, але за кожним з них, окремо, як велетенський кажан, летить сей страшний труп з шкляними неморгаючими очима, з чорним, великим, виваленим язиком, з клубками кривавої піни біля рота і з новенькими папірцями на грудях...

А звідусіль, з усіх кінців великих лісів лунають якісь страшні голоси і в темряві чогось здригається земля.

Ось лірник перестає грати, якийсь час сидить нерухомо і чогось прислухується. Далі помалу починає чогось шукати навколо себе. Руки його нагнулися на труп і він шарпає його і кричить:

— Гей, чого поспалися! Пора вставати, п'яниці! Але дарма! Ні згука немає йому в відповідь.

— Ну, коли ви так гарно спите, так спіть собі, тихо спіть!... Спіть собі, а я колискової заграю вам!

Запаморочений випитою саморобкою, він грає. Тихо поскіглює ліра, тихо везуть коні, тихо поскрипують колеса. І коні, збившись в темряві з дороги, наїзжають над Случ, де глибоко внизу хлюпочуться холодні хвилі. Колеса помалу зсовуються над кручу і, в мить, віз блискавицею перехиляється на бік і важким каменем падає вниз і тягне за со-

бою жалібно їржучі коні. Старий лірник хапається за трупа, щось шепоче зляканими устами. Як частину одірваної громом скелі від своїх берегів; проковтнула Случ свою несподівану жертву.

Ще крик лірника останній і прощальний, ще одне жалібне їржання коней і все стихає в чорних хвилях ріки.

Кінчилось все...

Тиша, важка, як камінь, повільно налягає на ліси і поля.

На сході блідо-рожева смужка тихо ясніє і віщує недалеко сонце.

Мовчки лежать навколо сиві тумани і чогось чекають.

м-ко Краснопіль (на Волині).

1917 року, 10 вересня.

VIII. З недавніх днів.

(З записної книжки).

Колись мріялось завітати в Галичину гостем, щоб там спочинути духом своїм, виказати про ті тяжкі кривди, що чинилися нам пануючим царом, і щоб навчитися боротись за своє право на рідній окраденій землі. Але, як каже наше прислів'я: „Не так склалось, як ждалось“...

З перших днів по замаху в Сараєві, заворушилася Московщина. З над „тихого Дону“ посунули сотні донців на захід. Весь Дубенський і Кременецький повіти були заставлені донськими сотнями, які, не маючи що робити, поки-що грабували місцевих селян та Радзивилівських євреїв. Гайсаючи по над австрійським кордоном, вони скреготали зубами—„чому не починається?..“ Вигляд веселеньких заток галицьких сел і димарі бродських заводів вабили їх, як казка.

Почаївська лавра поспішаючись заготовлювала транспорти відозв до „подъяремныхъ братьевъ“—а в Житомирі Евльогій мобілізував всіх москвофільських вихованців, що знаходилися в духовній семінарії та в школі попів ім. Кронштадського; готувалися кадри москвофільських агітаторів; замишлялося „визволення під'яремної Руси“. До надзвичайного збільшилася „бдительность“ поліцаїв та жандарів, не було такого дня, щоб в місті

не було трусів та арештів. Видно було, що наближалося нечувано страшне діло. Люди спокійно займалися своїми справами, нічим не цікавлячись, але були й такі, що вже пошепки починали говорити: „Ой, неминуча війна, неминуча! Яка сила козаків посунула на Кременець!.. Не на добро це все починається!..“

Росія готувалася до нападу. З 17-го на 18-е липня 1914 року стало відомо, що в нас офіційно оголошена мобілізація, а російські газети загаласували про „підлоту“ Австрії і „коварство“ Германії. Заворушилися в патріотичнім болоті чорносотенні песиголовці і розпочалися безкрайї дикі маніфестації, виголошування людожерських промов і розпалювання зненависти не тільки проти Австрії, але і проти місцевої людности—українців та євреїв. З сел довгою низкою посунулися вози з запасними, яких відірвали від серпа і плуга. На свіжі стерні в полях полилися гіркі сльози народні, а на вулицях мійських не втихали дикі вигуки чорносотенних маніфестантів.

Перша партія австрійських бранців була стрінута з ентузіазмом—як що можна так сказати—бо житомирські патріотки засипали їх квітками, шоколадками, лікборами та цигарами так, що ті навіть не могли нести з собою всього надарованого. А коли стали прибувати свої ранені, то їх спершу всього розпитували, „чи страшно воювати і чи добре бити австрійців“, а потім зовсім забували. Почалися сумні дні безнадійности й зневіря. Церковні дзвони визвонювали перемогу за перемогою. На галицьку землю посунули слідом за військом всі

темні сили: городові, стражники, урядники, попи, писарчуки і, навіть греки, що чистили на вулицях чоботи, знайшли собі тепленькі місця у Львові. Розпочалася транспортировка награвованого добра; стражницькі жінки на базарах продавали шовкові сукні і портрети невідомих осіб в золочених рамах.

— Прощай рідна Галичино, культурне огнище України!.. Не побачиш ти нас гостями в себе, а ворогами лютими йдуть однокревні брати твої, щоб вгородити свого багнета в твої братні груди, без жалю глумитися над нашими спільними національними святощами. Розпочалося одверте знуцання над душею народу.

Скоро призвали і мене до зброї, та не за волю пригніченого народу мав я боротися, а йшов гинути на криваві поля во ім'я насильства і гніву. Своєю кровю мав скроплювати ганебні кайдани царської неволі.

Памятаю, як довгим ешалоном серед крикливої сірої юрби я їхав туди на захід, до Галицької землі, на бенкет кривавий...

Знайомими місцевостями Волині сунувся наш, на всі голоси виспівуючий, ешалон, а на зустріч йому їхали мовчазні довгі поїзди з червоними хрестами. Вже недалеко від кордону, за Дубним посунулися товарні поїзди з галицькими втікачами від „звѣрства мадьярь“—як писали тоді московські газети. За Бродами, по залізничій колії стояли на запасних лініях поїзди, напаковані галицьким добром, генералами, жандарами та поліцаями. Багато того самого добра валялося порозкиданого по ровах біля залізниці в околиці ст. Ожидова. Тут можна

було бачити всі річі домашнього вжитку, починаючи від криштального посуду і кінчаючи оксамитовими канапками та дзеркалами. Все це було в свій час вивезене з свого місця і тепер покинене тут, позаяк наших гонили не тільки що з-за Перемишля, але й Львів прийшлося покинути. Генерали знаходили свою присутність на полях бою зайвою, а поліцаї просто втікали і, тепер всі вони цілими ешалонами спішилися втікати з того тепленького місця, де так славно погріли руки на чужім пожаріщі.

Ось і Галичина знищена і сплюндрована розгорнулася перед нами. По дорозі на Красне багато могил сумують і безліч хрестів біліють скрізь, що поставилися на могилах загинувших в боях осінніх проклятого першого року війни. Кругом на небосхилі чорніє небо від диму пожеж. Сонце схиляється на захід в димову заслону. Гремлять гармати і здригається земля... Ми висаджуємся з брудних вагонів і перше, що кинулося в очі, се платформа станції вся завалена раненими. Ми построїлися в ряди і пішли польовою доріжкою на димову заслону. По бокам шелестіли жита, а в горло лізла порохнеча, що несила було йти. Сонце зайшло нам в дорозі і червона ніч галицька привітала нас своїми грізними шумами.

Довгий ряд димарів показував, що тут було село і в ночі воно палало в огні і світило нам в дорозі як маяк, а зараз тут тліли кучі вугілля і біленький димок стлався на зелені поля. Цілою зосталася тільки церква на краю села. Тут же біля церкви на цвинтарі, серед старих могилок і хрестів

як комашня ворушилися солдати. Тут нас якісь генерали поділили на сотні і порозводили по полках 33-ої піхотної дивізії, що отаборилась по ярах та гаях, позаяк в селах господарювали козаки. В той час в полках сеї дивізії налічувалося не більше, як по 500 чоловіка, а решта ж, тисяч по три—загинули на віки в карпатських проходах, за Перемишлем та Львовом. Нам подавали старі карабіни з погнутими багнетами і ми стали частиною дієвої армії. День і ніч з заходу на схід, валка за валкою, сунула сірою юрбою розпорошена отара наших недобитків, до яких прилучились і ми. Йшли всіми дорогами і шляхами до повного знесилення, а слідом за нами небо курилося курявою, села палали в полум'ї пожеж, сонце сумно виглядало з димової хмари.

Разом з нами, по всіх доріжках і полях довгою низкою тягнулись галиччане: горожани в капелюхах і з краватами, з парасольками і якимись пакуночками в руках, євреї їхали „бідую“ з своїми бебехами, селяне їхали возами і йшли пішки, гонючи перед собою скотину. Над дорогами стояв гомін важкий, чулись ридання і все це заливалося в один глухий шум, як зітхання бурі. Зітхаючи до Бога і втираючи сльози прямували вони на захід з жахом в душі, що стріне їх там в східній Московщині, куди їх гонили козацькі наїзтники?..

Ми йшли назад, Минули Красне і білою брукованою дорогою посунули на Олесько. Ліворуч розгорталися чудові зелені Підліські гори, а праворуч пишалися спілим колоссям широкі лани, серед яких виднілися зелені села, від яких здіймалися

в гору стовпи диму і виблискували язики пожеж. По над дорогою стояли хрести і фігури святих з написами на українській мові. Один з таких написів є в моїм записнику: „Старанєм сердечним во славу Божу і спасіне душі сооружися сей святий пам'ятник Миколаю газдою містечка Олесько Осипом Луциком, щоби Бог милував від нещастя і ниву від гряди глядів. Року Божого 1910-го, Серпня 5-го посвячений парохом церкви Матері Божої неустаючої помочи“.

В Олеську знаходиться чудовий образ Матері Божої неустаючої помочі, який селянами дуже шанується. Коли наш полк знесилений довгим переходом добився до містечка, то всюди на воротах і на дверях хат був виставлений сей образ, „щоби Бог милував від нещастя“...

* * *

Біля містечка Олесько, на зелених Підлісських горах, серед піль далеко виднівся високий залізний хрест поставлений в пам'ять Шашкевича селянами галицької України. Цей хрест я бачив ще тоді, як йшов в валці „земляків“ на Олесько і, коли стало відомо, що в Олесько наш полк став на трьохденний спочивок, то я на другий день вирішив піти туди і на самоті пожуритись над нашою лихою долею. Цей хрест я знаю ще з весни 1911 року по тим численним фотографіям, що містилися в наших ілюстрованих часописах під час святкування пам'яті Маркіяна Шашкевича в Галичині.

В селянина, в хаті якого оселився я, скоро зробився своєю людиною. Скоро на столі парував чайок, молоко, і я повечеряв на славу. Господар,

високий, чорнявий, літ 50, сидів біля мене на лаві і розповідав про свої вжитки, що в них робилося до війни і що сталося під час війни. Скоро почули і інші сусіди, що там є „українець з під Київа“, і ось крадькома почали вони сходитися в хату з низько опущеними головами і очима червоними від сліз, бо в той день, як ми прийшли сюди, тут здорово погосподарювали козаки, а через те багатьом довелося плакати...

— Гей, як наїхало їх сюди, так видимо й невидимо. А такі люті, що не дай Боже! В кожне подвіря заглянули. На полі половину череди забрали і погнали з собою, дітей пастухів нагаями так побили, гай-гай!.. Старий Тимко хотів свою корову забрати від них, так вони так його канчуками збили, що сорочка вся червона стала. Зараз лежить старий і певне що до ранку неживе, а тут і висповідати немає кому, бо нашого пароха вчора москалі забрали а сюди Яремка попом приїхав; він колись в дідича льокаєм служив, а потім десь аж на Почаїв пішов. Три роки небуло його, аж отсе повертає сюди вже патлатим і каже: „Тепер я тут буду парохом, а ти вибирайся еретику проклятий“... Ми не хотіли пускати свого старого пароха, але приїхали якісь москалі з шаблями тай забрали його від нас. Ну, а ми ще слава Богу юдами не стали, щоб до запроданця Яремки йти“, — скаржився старий сивоусий господар.

— Погляньте, пане, що отсе за квиток? Сьогодні в мене один капітан коня забрав для себе Отак сам став за ворітьми, а в хату послав салдата. Кінь сотню ринських коштував, такий був

файний кінь, а він, прийшов тай каже: „Падавай бабка свою лошадь нашому камандиру!“ А я йому кажу, що немає в мене, бо я-ж не знала, чого він хоче. Але він як визвірився до мене, кричить та кулаками махає: „Какъ это ты врешь баба! На вотъ тебѣ билетъ за лошадь, а я самъ вазьму ее!“ Щож я мала робити, сказала, нехай забірає собі, а він тоді дав мені отсього квитка тай в двері. Я дивлюся собі на нього, що то він візьме, а він до коня, та за гриву його і побіг за ворота. А заким я добігла до воріт, то його і слід пропав,—скаржилась мені ще досить молода жінка.

Я взяв того квитка і прочитав написані олівцем слова: „Смотри, сохраняй и какъ солдатъ захочетъ, то мы“... Дальше було читати соромно і боляче, а написаного було ще багато.

Стало тяжко і боляче. Серце не могло витримати такої наруги над людьми. Я розповів все щиро і сердечно. Люди плакали, а я сидів мовчки і пригадував той час, як я мріяв приїхати сюди гостем. Тоді я по щирости научив їх, як стрічати москаля... Скоро розійшлися по одинці всі сусіди і в хаті лишилася тільки сім'я: господар, його жінка, дівка літ вісімнадцяти і два хлопці—школярі.

Сумно дивився господар на своїх хлопців і промовляв: „Школа зачинена, науки немає, зовсім здичавіють діти!.. Старший син десь з стрільцями пішов“...

Дівка розповідала мені:

„Ото як тільки почалася війна, то тут з'явилася така сила москвофілів. Мій брат студент з львівського університету був головою нашого сі-

чового товариства, ото-ж скликав всіх січовиків і став казати, що москвофілів вигонити треба, але поки сюди та туди, то багато їх десь поховалося... Взяли з десять п'яниць сільських, а потім і випустили. Одного затримали вже наші жовніри, як він до Москалів втівав; в нього найшли цілу паку розмальованих мап і всі села, де найбільше українців, були визначені жовтими цяточками. Його мадяри повісили на вербі, що біля цвинтаря...

Потім ще й жида на де-яких українців понабріхували, що вони наче-б то москвофили, так мадяри і тих забрали...

Як стало підходити московське військо, то брат забрав стрільців і подався з ними до Львова, а я прапор січовий в землю закопала. Москвофили потім, як прийшли москалі, шукали його і не знайшли... Москвофили зараз читальню просвіти знищили, а в школу монахи приїздили з Почаїва і зараз там хліб роздають тим, що в православ'є переходять“...

Став розпитувати про свято Шашкевича і як йому пам'ятника ставили.

— Гей, яка радість була тоді в нас! Скільки зі Львова було людей! Весь Золочівський повіт зійшовся на зелені гори. Ми з Олеська з процесіями, як на відпуст, всі пішли... Я тоді вірші деклямувала; січовичкою ж я...

Я став питати, як-би мені з ким-небудь пройти взавтра туди на гори до хреста. Вона зітхнула і сказала:

— Там зараз сумно. Я боюся зараз виходити, але хлопці були позавчора біля пам'ятника і бачи-

ли, що там залізна огорожа розібрана, мідна дощечка з надписом погнута, подряпана і портрет Шашкевича тяжко зневажено.—Останні слова вона сказала крізь сльози.

До самого ранку пролежав я, не стуляючи очей, а ранком як сходило сонце і ще спали навіть наші „чудо богатири“, я городами вийшов на ячмінні поля і полями, вийшов на доріжку, що білою биндою тяглася в зелені гори. Йшов поспішаючись і остерігаючись всякої зустрічі, тому що я не мав у себе ніякого „удостоверенія“.

Вже сонечко викотилося на небо, червоні проміні заграли на косогорах, в гаях на горах защебетали пташки, в долинах хвилюючись дріжав срібний легенький туман і так вільно дихалося тут.

Он вже і хрест Шашкевичові. Здійняв кашкета і побожно перехрестився, як тільки може хреститися вірний віруючий на образи в церкві. В той час я почував себе в храмі природи і цей хрест—пам'ятник галицького співця був моєю найбільшою святинею.

Але, мій Боже, що за дикі сили конозились тут?!

Штахетки були поломлені, якимись пекельними силами була погнута і порубана дошка з надписом, слова зтесані чимось острим, наче сокирою, і сам бронзовий горельєф, з портретом Великого Поета Галицької України був подряпаний остріями багнетів. Через лице від уст і до лівого ока йшов глибокий шрам „чотирехгранного“...

Серце тяжко боліло і я повернувся звідтіль на дорогу і страшно було оглянутися назад, страшно

було милуватися красою зелених гір і слухати співу пташок...

* * *

На другий день нашого пробування в містечку, коли спочили „земляцькі“ ноги, все Олесько зашуміло від веселих пісень. І наші „земляки“ пішли по козацьких слідах: зашвендяли по хатах „гіннастьорки“, по дворах закричали кури і гуси, залементували євреї. Бебехи витрушувались на вулиці і білим пухом, як снігом, були всипані всюди будинки і дерева. В білий пух прибрані земляки варили вечором смашну вечерю, а на дрова пустили сіялки та віялки, які стояли по клунях.

Воїстину великий ти, Галичанине, і як тільки ти міг терпіти ті страшні кривди, що чинили тобі твої „освободители“. „Земляки“ понапивавшись горілки, виспівуючи, ходили по під вікнами і вигукували: „Атапри! Чаво двери закрыты? Шпіоновъ попрятали, что-ли?.. Бабы, какого чорта позапирались“!..

Десь запалили хату і червоне полум'я освітило розгульні банди „земляків“. Але, ось, накінець з'явилося і начальство. Земляки тихцем стали розлізатися по клунях. За ворітьми захлопала нагайка і почулася лайка.—Начальство наводило порядок...

* * *

На третій день нашого пробування в Олеську, в церкві задзвонили на набоженство,—мав правитись якийсь „благодарственный“ молебень. „Зем-

ляки“ вистроївшись пішли з своїм начальством до церкви. Я пішов теж з цікавості, хоч міг і не йти... Біля церкви товпилося багато салдатів, а в церкву мало кого пускали, бо вже там було начальство. Всі побожно хрестилися, гаряче молилися, наче й не вони здіймали в ночі шум і крик, наче не вони грабували людей і наводили на всіх страх своєю гульнею.

На третій день, після служби ми вирушили далі. Разом з нами стали виходити і люде. Наїхали козаки і загосподарювали. Забравши з церкви дзвони і всі цінніші річі, поперед нас виїхав і москвофільський піп Яремка. Як з рідними попрощався я з милими і бідними господарями. Господар, в якого я мешкав три дні, казав на прощання:

— Тяжко тільки витримати це все. Але, от побачите, що ще колись настане година і встане Україна... Як будете тоді живі і здорові, то завітайте до Олеська, просто до моєї хати.

„Пишеть, пишеть царь турецкій,
Пишеть нашему царю“...

Галичани мовчки дивились на нас, як на незрозуміле з'явище.

На полі якісь салдати поспішаючись копали шанці... Австрійці йшли слідом за нами...

* * *

Знов йшли через палаючі села, а іноді село починало горіти ще перед нами і тоді ми мусіли обминати його, надаючи собі дороги. Накінець ми стали на спочинок в с. Гаях Бродських недалеко від Брод. В селі була читальня ім. Качковського,

під москвофільський і багато москвофільських газет. Тут же я побачив багато книжок друкованих в Почаїві.

Розпитуючись в селян, якої вони віри, я взнав, що тут православних не більше 20 чоловік, та й ті тільки на днях вихрестилися. Між иншим взнав, що тут була читальня „Просвіти“, яку спалили Почаївські монахи. В хатах в селі багато лежало чисел тогорічних газет „Діла“, „Громадського Голосу“, Мисіонара“ і сила українських книжок. Трохи чудно було відчувати, що тут під боком, в віддаленню 12 верстов є такий край, де все вічно спало під згуки лаврських дзвонів і запаморочувалося отцями-чорносотенцями. Навіть в таку страшну годину, коли над всім панували козацькі нагаї, ці свідомі люде. знайшли в себе досить сили терпіти знущання, але не зрадити самому собі.

Тут я замешкав в хаті молодого ще селянина, який до війни був навіть головою сільського т-ва „Січ“, а зараз глядів поля та огороди і сумував, що немає своїх газет. В його саду була досить порядна пасіка з вуликів Дадана, якою він особливо дорожив. Але вже на третій день нашого пробування в селі, хтось викурив сіркою всі рої і забрав чільники з медом. Селянин оглядаючи свою шкоду, аж волося рвав на голові, але що-ж поробиш? Поахав та заплакав тихенько і на тому кінець. В ту-ж саму ніч він ходив в Броди за акушеркою, бо жінка заходилася подарувати йому сина... А тут такий збиток вчинили... „Де тонко, там і рветься“, — сказав він мені другого дня вранці. — Жінка лежить, дитину треба охрестити і немає

кому. А тут ще-й козаки приїхали вигонити нас. Що його тепер в світі Божому робити?!

Справді, що я йому міг порадити, досить надивився я там, починаючи від Львова. Він стояв і втирав сльози: „Коней я немаю, а вона лежить і як же я її покину?“ Я знав, що випроситися немає що й думати, а порадив де небудь сховатися, може не вишукають прокляті...

Він ще постояв трохи передо мною мовчки, а потім знов заговорив: „А цієї ночі козаки ось на сусідську хату напалися в ночі і знасилували дівку. Бідна, через вікно думала втікти від них, та так страшно порізалась. Ноги і груди як бритвою зрізані. Але не втікла таки, бідна. Зараз лежить хора і нікому поскаржитися... Їх там аж п'ять було... Стара мати глуха і спала в кморі, бо москалів боїться, а от донька не боялась!...“

Мовчав він, мовчав і я, мовчки стиснули один другому руки і розійшлися в свої сторони.

Не знаю, чи вдалось йому втікти від козацьких рук, чи ні? Але більше я його вже не бачив.

* * *

Останнє галицьке село лишилося за нами. Ліворуч, на високій горі стояв Домініканський монастир, а впереді стояли кордонні стовпи австрійської держави. Тут ми стали на обід, спочинули годин зо три і я простився з Галичиною. „Земляки“ побачивши перше село в подорожних людей питалися:

„Яке це село?“

— Руска Дрань!—чулося в відповідь.

—Як, як зветься?—допитувалися.

— Руска Дрань!—відповідали подорожні.

„Чого вони лаються, австріяки, певне, радіють дивлючись на нас“—чудувались земляки.

Мовчки перейшли російський кордон, ще раз всі оглянулись на захід і ввійшли в село Руска Дранча. Перше село нашої землі недуже то зраділо нам і ночували ми на вигоні, де вранці зганяють скотину до череди.

Д. А.

1917 року, 20 червня.

ІХ. Цілком випадково.

З записної книжки).

Було воно не так-то давно, але згадуючи його, воно здається якимсь чудним і химерним сном. Взагалі, мало реального й зрозумілого. Якась чудна душа людини. Скільки добра і любови зможе вмістити вона, коли прокинеться свідомість!...

Блукаючи, як привид на полях кривавих жнив, я довго змагався з суровою дійсністю і не хотів скоритися навіть тоді, коли всі навколо мене безнадійно були мовчазні. Того, чого не могла зробити війна, те зробила революція. Надто вже я відчував її, надто горів її вогнем... І прийшов час туги, коли я так гостро відчув самотність своєї душі...

Прийшли дні, коли цімервальдські білі гасла на наших червоних прапорах нагло зблідли і забрудилися кров'ю неповинних ні в чому людей. Це почалось з того, як в відповідь на наші „братання“, грізно заревіли німецькі гармати... Заревіли і своє зробили, бо хто тоді міг боронитися?... Нас було багато, але не було одного. В одних були білі відроджені душі і ніжні серця, а в других душі, спали сном нірвани, а серця горіли злобою... Ті, що були з ніжними серцями, чесно полягли се, ред зради і гріху, а ті, чиї серця стали злобою були причиною того зла, що свавільно розлилось навколо.

Пригадую один осінній вечір на одній з залізничних станцій в Ліфляндії. Духота. Сморід гнилих ран і спотілих тіл, яких тут було так багато-багато... Сумне з'явище. Перший раз бачу таку силу обезумілих людей, які стратили не тільки честь і славу революціонера але зробилися ворогом революції. А слідом за ними, валка за валкою, сунули печальні транспорти свіжоскалічених людей, які сміли називати себе „свідомими“... Валка за валкою сунулися на станцію, але дарма вони ждали-б помочі. Дарма плакав і голосив маленький дзвінок з латишської кірхи, яким добрий пастор скликав сердобольних своїх парафіян, щоб ті допомогли рененим. Так помочі не було ніякої а рани страдників волі гнили і отруювали повітря. А ті, що повтікали, стояли якось осторонь від своїх поранених товаришів і по їх злодійкуватих поглядах було видно одно бажання, як мога скорше втікти туди, на схід сонця.

А захід скаженів і їржав ревом гарматним, аж здрігалася земля. За тим глухим їржанням, здавалося, що зробилися тихими і неспіливими льокомотивні гудки і кондукторські свистки. Сонце повільно осідало вниз і, наче не зайшло, а втопилося в червоній заграві бушуючої огненної стихії війни...

Вдень я ще був там, де шаленіла смерть, але над вечір я вже прибув до цієї великої залізничної станції, щоб врятувати хоч частину того організаційного скарбу, який має моральне значіння. Там горять в огні наші резолюції, промови, література, віра і надія. А тут їдуть зрада, гріх, злочин і зневіра.

Сідаючи в брудний вагон четвертої класи, я відчув біль своєї давньої туги і самотності. Товариш мій, ще молодий офіцер, ідейний революціонер, який їхав зі мною, весь час зітхав і промовляв: „Так-то воно, так!... Так, але ще не зовсім... Скоро ситуація зміниться на краще... Це дурниця, а головне, щоб жила революція“... Я погоджувався цілком, але в душі щось кричало, молило... В душі прокинулася туга за влясним життям, за натхненим щастям і коханням. Незнаю, від чого так враз захотілося відчувати, що я когось кохаю, люблю, творю щось прекрасне, добре, гарне, вічне?... Може то був одчай людини, яка ще хотіла жити... На думку приходили спомини минулого і пригадувалися жіночі імена, але всі вони здавалися такими нудними і безбарвними.

Я хотів відчувати тепло ніжності і щось підказувало мені, що воно є в очах коханої жінчини, на яку треба дивитися як на мадону Рафаеля, не торкаючись руками.

Мій вигляд був не звичайний вже тільки через те, що мій товариш „загартований оптиміст“, взагалі не любив звертати уваги на „кожну дурницю“, але зараз він заклопотано питався;

— Що з тобою? Ти не хорий?

Моє „ні“ було всім, що я тільки міг сказати йому.

Вже зовсім смеркло, коли наш поїзд вирушив в дорогу. Льокомотива хропіла як немічний старець, на плечі якого звалили тяжку поклажу, яку він покірно мусів нести до кінця свого старечого життя...

Я і товариш умістилися на двох середніх полицях, які, коли підіймалися вгору, щільно сходились одна з другою і утворювали піл, на якому нам лежалося досить вільно. В відчинене вікно віяла осіння прохолода і видно було небо, на якому мрійливо мерехтіли зорі.

Вагон був набитий людьми, як бочка оселедцями. Тільки було повітря, що коло вікна. А в вагоні робилося щось страшне. Сиділи люде майже один на другому.

Колеса вагонів загарчали і стали зменшувати хід. Була велика станція Вольмар. В вікно вагона було видно хвилююче море людських голов. Картузи військових, капелюхи латишів-втікачів, білі косинки милосердних сестричок.

Коли поїзд став, то вагони стали тріщати від штурму.

Ломилися з усіх сил і хто куди міг. В той час, як у вагоні чувся крик, лайка і брудні епітети, я почув ніжний жіночий голос, який так згідно говорив: „Товарищи, будьте же товарищами и всѣ помиримся!...“

Грубі голоси стихли і де-не-де почулося ніякове „пожалуйста“... Протиснулися гурточком шість сестер і стали, тісно стиснувшись одна коло другої. Такі стомлені лица, знесилені очі були в них. Між собою говорили: „За день вісімсот ранених прийняли“... „Так, щоб потім їх цепелін знищив“... „Боже, куди ж отсе ми їдемо?“... „Куди сказано, туди їдемо“... Говорили п'ять, а одна весь час мовчала.

Мала таке ніжне, бліде, з шляхетними рисами лице і такі чудні, якісь містичні очі... Мовчала і

дивилася на них, як на чужих і далеких. Я відчув, що вона самотня між ними, що до них ніщо її не вяже, що в неї є свій особливий світ, в якому вона пробуває...

Захотілось заговорить з нею.

— Ви, сестро, певне дуже стомлені.

— І не питайтеся!... Дуже навіть.

— Я перепрошую, сестро, але, як ваша згода, то тут нам місця доволі. Будемо якось миритися....

— О, дуже вдячна!... Поможіть-же мені звернутись до вас...

— Прошу.

Її рука простяглась до мене і в своїй руці я відчув її ніжну долоню і тонкі пальчики. Як від вогню полилась на мене якась добра теплота, яку я відчув більш чим серцем. Такою близькою і рідною здавалася вона мені, коли містилася поруч мене.

Мій товариш жартував: „О, коли так, то я й собі знайду товаришку. Хиба вже я такий поганий, чи що?..."

Згодом, коли вже потяг вирушив, він мав вже аж дві кандидатки на „товаришку“ і вибрав ту, котра була краща.

Ми стали знайомитися і розговорилися. „Моя“ назвалася Олесею, з Києва сама.

Ах, так моя близька землячка!

Вона навіть говорить моєю мовою, вона кохалася Україну так, як кохала свою маму, котра „на Байковім спить у гробі“. Училася вона і виховалася в Петербурзі в інституті шляхотних дівич.

Батько її багатий чоловік, жиє в роскошах, женився вже на третій і має дві коханки. Яке могло бути її життя в дома. Балі, маскаради, окремі льожі, щоденні поклонники-кавалери. Якісь поміщики, промисловці, біржовики в циліндрах і „тірольках“.

Треба було тішити їх, бо вони теж „люблять“...

Вони ставали навіть на коліна перед нею... Вони цілком „виховані“, бо як їдять біфштекс з свіжою кров'ю, то закладають білу сальфетку за комір. Вони займають „на Шаляпіна“ перші льожі і там розмовляють про удачно продану партію гнилої риби, або цілують руки своїм дамам, коли в них випечені лиця і повні бюсти. Вони інтелегенція, вони „опора громадянства“.

А вона з призирством відвернулася від них і щастя власного пішла шукать в поля криваві. Шукала так, як шукав і я. Не знайшла, а зневірена в свою найкращу віру сліпо пливла за брудною хвилею життя... Вона була така, як був і я... Ми обоє блукали, шукали і вірили в сяйво всесвітньої волі і любови, але зрозуміли в своїй самотности, що щастя лише там, де душа відчуває Бога... Бог—Любов, на любови будується всесвіт і тільки вона одна може вести нас на страшні тортури і закликати нас до неба... Але як любити тут і кого любити? Ось те страшне питання, що завши стояло перед нею і мною. А без такої любови не варто й жити. Але чому не варто жити?... Треба, щоб зміст був... Щоб була самоофіра...

О, які жагучі, палкі і солодкі були наші поцілунки!... Які страшні і міцні обійми.

Друг друга благали:

— Крихотку щастя, але щоб свідоме було!...

Ритмічно стукали колеса вагонів, байдуже соп-ли сонні люде, а вона і я очима питалися!

— Скажи, від чого така туга і самотність?...

Питали зором очей, а самі замірали в солод-кім і так зрозуміло-дорогім поцілунку. Наче були знайомі ще колись перед віками а зараз зустріли-ся... Наче колись були в казці якій, а зараз опини-лися в долині сліз і жалю...

— Я шукала і ждала такого як ти. Один раз всього бачила тебе, як ти промовляв на вічі свої вірші в честь повставших. Запам'ятала все, до ос-таннього слова, бо люблю те, що сказано музично. Люблю тебе, мій поете, кохаю тебе, як кохаю сонце ясне. Мріяла тобою і як так сталося, що я стріну-лась з тобою?...

Чи міг я мріяти навіть про те, що переживав в дійсности? Ні, я де-кільки годин тому назад від-чував лиш розроду в своїй душі. Звідки ж мені та-ка буйна радість прийшла?... Звідки?...

Довго стояли на якійсь маленькій станції. Спала станція і спав наш поїзд. Ми витислись з сонного кола і блукали серед соснини, що росла коло стан-ції. Над нами було темно-синє глибоке північне не-бо і далекі зорі.

— А як-то там по над Дніпром? Давно була... Там зараз все в золоті ясніє...

В душі заплакав жаль, як за рідною мамою. О, Україно!... Як ми обоє кохали тебе в той час!..

Три захриплих дзвінки, і ми вже на своїх полицях.

Над ранок приїхали на станцію великого московського міста, де кінчалася наша подорож. Вона попрощалася зі мною і вже сідаючи в фіякер, повернулась до мене і сказала:

— Мій любий, коли тобі буде сумно або важко, то згадай тоді Олесю, яка так покохала тебе.

Я мовчки вклонився їй.

Поїхала брудною брукованою дорогою, більш і не озирнувшись...

— Що за експанзивність така?!—сказав здивовано мій товариш.

Я мовчав, а він безумовно не знав нічого...

Життя кипіло.

Люде змагалися з лихом і боролися самі з собою...

Війна тяглась, а надії на мир і згоду гинули. З північної столиці дунули гасла великої боротьби і загального визволення. Хто тільки мав серце, то не міг бути байдужим. А я мав серце, яке так кохає Україну, всесвіт кохає...

Хай живе велика революція, бо вона несе визволення всім пригніченим народам.

Славнозвісна в революції „Аврора“ погромила червоні миколаївські мури зімового царського палацу.

Лісний інститут дав декларацію прав народів. Чого-ж ще бажати, хто з нас буде проти сього, як всі ми так стомилися під гнітом віковичного ярма?...

Йшла велика боротьба за велику будучину, але ніхто з нас не сподівався так скоро побачити лице азіята. А азіят незабарився прийти.

Ми всі боролись за рівність і братерство, а він розмахуючи червоним прапором, гордо заявляв „Да здравствует свобода всѣх народов!“...

І ось, несповідано, поруч цього „да здравствует“, пролунали інші гасла. Одно з них було: „Смерть хохлам“!

Ах, ось вона свобода, рівність і братерство!... Ось воно, одвічне жорстоке лице азіята, на якому чорніють соняшні промінні!

Встали всі до боротьби, так не міг-же я бути байдужим...

„Ты знаеш край, гдѣ все обильем дышет,
Гдѣ рѣки чище серебра“...

Так, так!... Отут все зрозуміло. Я син того краю і міг завше віддати себе в офіру тому краєві. Не для гайдамаччини сліпої, не для свавільного козацтва, не для бундючливого гетьманства я офірував собою, а для золотих ланів рідних, для рідного неба блакитного... Я поет і люблю красу, а за зневагу краси можна і вмерти.

— Геть азіяти!... Хлопці до зброї! Хай живе воля! Всі на рідні золоті лани, під захист блакитного неба!...

Такі гасла кидав я, і їх урочисто розносила луна під сірим небом чужини. Ті, що любили свою матір і дбали за честь своїх сестер, жінок і наречених, встали одностайно і рушали із зброєю в руках під своє блакитне небо... Проводячи їх прощальними промовами, я говорив одно: „Йдіть, про

вас заговорить історія!“ А вони йшли і йшли. З далекої півночі на свій рідний південь прямували... А слідом за ними знов росли без кінця і краю страшні могили...

Звідусіль їх оточували вороги. Розбивали зне-силених голодом і розпинали проводирів народ-ніх...

В той час, я майже що дня думав про свою випадкову зустріч. Мав від неї два-три листи і стіль-ки-ж написав їй. Знав, що вона ще працює і диву-ється, що не може чогось залишити це все.

В своїх листах вона казала, що дуже хоче мене бачити, але боїться сама прийти до мене, а до неї не зручно... Хотіла пережити вражіння першої зу-стрічи... Я болів нею, але згоджуючись з її думкою про нашу зустріч, ждав часу „искуплення грѣхов“, коли можна буде вирватися з цього зачарованого кола боротьби і з радісним лицем піти на зустріч своєму щастю.

Несподівано мене заарештували. Три дні сидів в якійсь тісній і вогкій кімнаті губернаторського будинку, де зараз була упорядкована „тимчасова соціалістична тюрма“.

На четвертий день мені сказали, що мене, якo контр-революціонера буде судити революційний три-бунал місцевого совіту.

Судили не довго, а присудили гаразд. Контр-революціонер належить до розстрілу... Зараз страш-но згадувати, а тоді, загартованому в боротьбі, тро-хи смішно було чути це з уст таких зашмарованих і туполобих людців. Чогось невірилося і все чогось надіявся на щось.

Присудили і посадили в якусь стару дерев'яну баню, де пахло торішнім сіном і „православним“ потом московського мужика. Так, лише тут стало зрозуміло, що це є останній стан мого життя і боротьби... Лише тут... Тут лише ще раз згадав за Олесю. Ах, щоб хоч побачити її!..

Розлука застогнала в душі і прокинулась туга, як тоді, в той час на станції, коли захід неба палав в червоній заграві пожеж війни... Заломив руки і хотів вдарити головою об стіну, щоб бризнув мізок і скінчилося все... Щось шепнуло в душі, щоб не робив цього... Надходив сумний вечір і якийсь чоловік озбросний до зубів ввійшов і засвітив свічку.

Разом зі мною ще сиділо три поляки. Моя доля така,—як і їх, а їх така—як і моя. Ми всі „контр-революціонери“, бо шануєм своїх матерів і кохаєм наречених, а за це мусимо вмерти...

Один з них, весь час щось говорив про Варшаву і майже через кожних п'ять слів згадував якусь панну Ядзю... Другі два сиділи і мовчки слухали його. Видно, що незадоволений їхньою мовчанкою, він заговорив зі мною:

— Чи ви кохали кого небудь?

— Як так?—відповів я запитанням.—Кого?

— Зрозуміло кого, жінчину.

— Ні, не знаю...

— О, колиб ви знали, що то є кохання, то не хотілиб так спокійно вмірати.

— Я і не думаю вмірати.

— А що-ж?!

Це „а що-ж“ він майже викрикнув, а два мовчазних поляки схопились на ноги. На лицах їх

грало тінями полум'я свічки, а в їх очах засвітились вогники надії.

— А що ж? — сказав він вдруге. — Може ви знаєте, як втекти з цієї московської душогубки?

— Ні, я нічого не знаю...

Всі троє зітхнули і відвернулись від мене. Стало тихо, ніхто нічого не хотів вже говорити, а кожний пішов в своє минуле, кожний втопив себе в своїх думках...

Я думав про Олесю і згадав її слова: „Коли тобі буде сумно, або важко...“. Ох, так воно є, та що мені з того... Коли-б хоч побачити, поговорити, то вона сказала-б це моїм рідним і близьким, яких вже не побачу... Вона-ж вернеться ще до золотих нив, а я ніколи... Прийшло на думку звернутися до цього чоловіка, що стоїть за дверми і вартує нас. Але його, безумовно, можна підкупити тільки за гроші, а де-ж я їх візьму. Але думка про Олесю стала просто болючою... Подумавши, вирішив сказати це своїм товаришам по однаковій долі...

Вислухавши мене, поляк з Варшави аж підскочив:

— Чого-ж ви мовчите. Сказали-б ранійш і до цього часу прийшлаб сама до вас. Пишіть скоріще, заким ще рано, а то може бути пізно... У мене гроші маються ще...

Ах, отсе „пізно“ просто ударило мене в самий мізок, я до сього часу якось ще незрозумів сього становища... Так, так... треба спішитися, а то-ж справді може бути пізно.

Писав і чудувався, чого в мене так дріжить рука і виходять такі танцюючі літери. Я писав цілу віч-

ність, як здавалося... Трудно складалися слова і скупі низалися рядки... Але накінешь лист готовий і заліплений в коперту. Написав мало, але сказаві все:

„Олесею! Гину... Смерть ходить за стінами моєї тюрми, де я сиджу зараз. Мене оголошено контр-революціонером і засуджено на смерть. Сиджу зараз замкнений в якійсь старій бані, що в кінці Староруської вулиці, коло самих стін старої кріпости. Хочу бачитись з тобою і попрощатися... Твій Павлусь“.

Сто катеринчатих карбованців змягчили черстве серце нашого вартового і він сказав: „Сію мінуть я пошлю свого подчиненого и все будеть харашо“.

Пройшло годин з шість. Була вже глуха північ, і ми ще не спали... Я все ждав і ждав, але наш вартовий мовчав на всі мої запитання. Я боявся вже за неї і шкодував, що написав листа, який міг кинути на неї тінь запідозріння і її могла спіткати моя доля...

Була німа тиша, а в тій тиші ридала моя душа.

Коли тут почулися якісь кроки, а потім тихі людські голоси. Ми здригнулися... „Це за нами“, — сказав поляк з Варшави. „Так, так“, — сказали і його товариші. Я закрив лице руками і ждав тихо і покірно...

Ось щось заговорив вартовий, він з кимсь сперечався чогось, а другий мужський голос говорив про якийсь ордер. Потім стало зовсім тихо і в тій тиші почулося скриготання ключа в замкові. Упала клямка і двері помалу стали відчинятися.

На порозі стояло двоє озброєних людей: страшні якісь звірячі очі, лица брудні і нахабні. Один з них, вищий ростом, тримав в руках якийсь папір, а другий, малий і присадкуватий тримав в лівій руці ліхтарню, а в правій револьвера.

Високий, глянувши на нас з якоюсь дикою зневагістю, сказав: „Кто здеся Павел Кононенко?“

— Я Павло Коненко,—сказав я.

— Виході і йді с нами,—скомандував він мені.

Я встав, стиснув руки своїм товаришам і ви-йшов за ними.

Йшли в місто. Було місяшно, хоч і їмристо, бо падав перший сніг. О, яка радість, перший білий сніг, коли він повільно лягає з неба! Але яка туга, коли йдеш до невідомого страшного!..

Провівши мене кроків з сорок, вони сказали:

— Тепер можете бежать, куда вам завгодно...

Сказали і подалися назад до бані. Я стояв і не вірив своїм вухам.—Хіба-ж можна вірити їм, що мають такі звірячі очі і нахабні лица?.. Все одно розстріляють, колиб тільки став втікати...

Але я побачив щось таке, що заставило мене всього задріжати. З-за одного будинку вийшла вона, моя кохана Олеся. Забув за все і кинувся цілувати її руки, уста, очі, чоло...

Вона взяла мене за руку і сказала:

— Потім, потім!.. Ти на волі поки що, так тікаймо... Тікаймо обоє, бо через годину вони будуть тебе шукати. Ти вільний цілу годину, бо так сказав комісар і дав навіть ордер.

Як божевільні бігли сонною вулицею в напрямі залізничної станції. Вже не хватало сили, а

серце мало що не розривалося від напруження. Аж ось і візник. Сідаємо і їдемо за місто. Все одно, кудиб не їхати, аби тільки не бути тут в цьому проклятому місті.

З міста виїхали щасливо. Білі поля привітали нас волею.

На розгорячене лице падали сніжинки і на душі робилося так легко, легко... Далеко за містом відпустили візника і вирішили пішком дістатися до найближчої залізничної станції, до якої було не більше трьох верстов...

Йшли і тихо говорили між собою. Вона казала:

— Як одержала листа твого, так сама не знала, що зі мною сталося. Спочатку не хотілося й вірити, а потім пішла до комісара... Він не хотів і говорити зі мною, коли я згадала за тебе, але я його так просила дозволити мені побачитись і поговорити з тобою на самоті хоч останній раз, що він запросив мене почикати півгодини в своїй прийомній, а потім обіцявся поговорити зі мною... Через півгодини мене покликали до нього. Спершу всього він мене спитався, хто я така і чим тобі прихожуся? Я йому казала, що я твоя нареченна, а він довго сміявся над цим. А потім він мені казав: „У нас женихов больше чем следует, а потому мы твоего разстрѣляем утречком“... Я плакала і сама не знаю, що ще говорила йому, але він сказав: „Чего здѣсь долго разговаривать. Ты с ним можеш быть свободна цѣлый час, но только при одном условіи“...

— Якому условію?..

5873

З М І С Т.

I. В нетрах Латвії	3
II. Страдницький шлях	15
III. Тоді, як було Різдво	22
IV. В часи безнадійности	36
V. Щось непевне	49
VI. За правду	61
VII. Злочинна тьма	68
VIII. З недавніх днів	83
IX. Цілком випадково	99

РА 5873

К. Поліщук

Серед могил і руїн